видавництво Генеза

Віталій ВЛАСОВ
Ігор ГИРИЧ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА

ВСТУП до історії України та громадянської освіти

5

Адміністративно-територіальний устрій України
Державний кордон України
Столиця України
Центри Автономної Республіки Крим, областей України
Інші міста
Межі Автономної Республіки Крим, областей України
Примітка: Київ і Севастополь – міста, що мають спеціальний статус
БІЛОРУСЬ
РОСІЯ
ПОЛЬЩА
СЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МОЛДОВА
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КИЇВ
Житомир
Луцьк
Рівне
Львів
Хмельницький
Тернопіль
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Вінниця
Чернігів
Суми
Харків
Полтава
Черкаси
Кропивницький
Дніпро
Луганськ
Донецьк
Запоріжжя
Миколаїв
Херсон
Одеса
Сімферополь
Ковель
Володимир
Сарни
Овруч
Коростень
Новоград-Волинський
Острог
Жовква
Броди
Кременець
Шепетівка
Бердичів
Радомишль
Бородянка
Бровари
Бориспіль
Обухів
Біла Церква
Переяслав
Канів
Корсунь-Шевченківський
Новгород-Сіверський
Глухів
Путивль
Конотоп
Бахмач
Ніжин
Прилуки
Ромни
Охтирка
Богодухів
Люботин
Вовчанськ
Чугуїв
Ізюм
Сєвєродонецьк
Лозова
Краматорськ
Бахмут
Торецьк
Дебальцеве
Сорокине
Макіївка
Кам'янське
Кременчук
Горішні Плавні
Чигирин
Олександрія
Добровеличківка
Кривий Ріг
Нікополь
Гуляйполе
Мелітополь
Маріуполь
Бердянськ
Каховка
Олешки
Генічеськ
Скадовськ
Керч
Феодосія
Судак
Бахчисарай
Севастополь
Ялта
Дрогобич
Калуш
Бучач
Мукачево
Коломия
Хотин
Кам'янець-Подільський
Жмеринка
Тульчин
Могилів-Подільський
Гайсин
Умань
Первомайськ
Балта
Подільськ
Южноукраїнськ
Роздільна
Южне
Чорноморськ
Білгород-Дністровський
Ізмаїл
о. Зміїний (Укр.)
Горинь
Десна
Рось
Случ
Ворскла
Сіверський Донець
Прут
Дністер
Південний Буг
Дніпро
Дунай

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Віталій ВЛАСОВ
Ігор ГИРИЧ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА

ВСТУП до історії України та громадянської освіти

Підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2022

УДК 94(477)(075.3)
В58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 № 140)

Відповідає модельній навчальній програмі «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори: *Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В., Майорський В. В., Піскарьова І. О., Щупак І. Я.*)

Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Рефлексія Оцініть себе Домашнє завдання

Узагальнення до курсу розміщено за посиланням *https://cutt.ly/KJAVH6z* або кодом.

Власов В. С.
В58 Вступ до історії України та громадянської освіти : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти / Віталій Власов, Ігор Гирич, Оксана Данилевська. – Київ : Генеза, 2022. – 176 с. : іл., карти.

Підручник реалізує засади компетентнісно орієнтованого навчання та формує наскрізні вміння. Навчальні тексти та методичний апарат забезпечують розвиток історико-хронологічного, геопросторового, критичного і системного мислення, творчих здібностей, а також формують ціннісні і світоглядні орієнтації учнівства.

УДК 94(477)(075.3)

© Власов В. С., Гирич І. Б., Данилевська О. М., 2022
© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2022

ЗМІСТ

Любі п'ятикласники та п'ятикласниці! 5

ВСТУП

§ 1. Предмет шкільної історії 6

РОЗДІЛ 1. Науки, що вивчають минуле

§ 2. Історія як наука про розвиток людства 11
§ 3. Джерела історичної інформації 16
§ 4. Значення археології для дослідження минулого 21
§ 5. Археологічні скарби України 26
§ 6. Спеціальні історичні дисципліни 30
§ 7. Писемні пам'ятки та їх дослідження 36
§ 8. Фольклор як історичне джерело 41
Гра-узагальнення «Свідки минулого» 46

РОЗДІЛ 2. Історичний час і простір

§ 9. Лічба часу в народів світу та на теренах України 48
§ 10. Лічба часу в історії 53
§ 11. Способи впорядкування хронологічних даних 58
§ 12. Історія приладів для вимірювання часу 63
§ 13. Історія світу та України на лінії часу 68
§ 14. Історична карта 74
§ 15. Історичний простір на картах упродовж історії 81
§ 16. Українські землі на картах упродовж історії 86
Гра-узагальнення «З усіх усюд» 94

РОЗДІЛ 3. Історична наука та історична пам'ять

§ 17. Становлення історичної науки 96
§ 18. Видатні українські історики 101
§ 19. Музеї та архіви 107
§ 20. Історична пам'ять 113

§ 21. Міфи в історії. Усна історія 120
§ 22. Історія України в пам'ятках і пам'ятниках 125
§ 23. Пам'ятки історії рідного краю 131
Гра-узагальнення «Жива пам'ять» 135

РОЗДІЛ 4. Розвиток людства впродовж історії

§ 24. Поява і розселення людини на Землі.
Перші люди на українських теренах 136
§ 25. Історія людства та України від давнини до сучасності 141
§ 26. Людина і довкілля протягом історії 146
§ 27. Людина в суспільстві 151
§ 28. Народи, які проживають на теренах України 156
§ 29. Права та обов'язки людини впродовж історії 160
§ 30. Світогляд, наукові знання та художня культура
впродовж історії 165
Гра-узагальнення «Шляхами історії» 172
Словник термінів і понять 174

ЛЮБІ П'ЯТИКЛАСНИКИ ТА П'ЯТИКЛАСНИЦІ!

Цього навчального року ви розпочинаєте вивчення нового шкільного предмета, який допоможе вам ознайомитися з наукою *історією*. Здавна знання про минуле було огорнуте казковим чаром, а людей, які володіли цим знанням, уважали майже чарівниками. Чому так? Озирніться довкола: усе, що ви бачите, має своє минуле. Тож не дивно, що наше майбутнє визначене не тільки сьогоднішніми вчинками, а й тим досвідом, який ми отримали у спадок від минулого. Ідеться передусім про те, як у подіях дня вчорашнього змінювалися уявлення людей про самих себе: як формувалося розуміння цінності людини, який сенс вкладався в поняття «права людини», як удосконалювався досвід взаємодії. Зрозуміти це вам допоможе навчання історії.

Щоб цікаво навчатися історії, варто постійно тримати на думці, що це наука про нас – про *наше життя*. Саме тому на уроках ви матимете нагоду ділитися історіями з власного життя та життя своїх родин, малюватимете та придумуватимете сюжети для ілюстрацій, ділитиметеся враженнями про діяння визначних історичних постатей і про пам'ятки минулого. Підручник дасть вам змогу відчути себе творцями своєї історії, безліччю ниточок пов'язаної з історією рідної землі. Творіть і навчайтеся!

Виконуючи завдання, ви міркуватимете й ділитиметеся припущеннями, порівнюватимете свій досвід з досвідом однокласників та однокласниць, звірятимете свої роздуми з інформацією різноманітних текстів, відповідатимете на запитання – усе це допоможе вам зрозуміти історію, навчить пояснювати історичні факти, події, явища, які повсякчас нагадують про себе в буденному житті. Щоб ви орієнтувалися, коли та як доречно братися за виконання завдання, вони позначені в підручнику символами-підказками: Міркуємо, Досліджуємо, ІСТОРИЧНА ГРА. Тексти та завдання до них позначені таким малюнком: . Для тих, хто хоче знати більше, прислужаться матеріали в рубриках ПІЗНАЙКАМ та ЧИТАЙЛИКАМ. Крім того, у завданнях є вказівки, як саме їх виконувати – у парах чи групах .

Джерела історичної інформації, яку ви опрацьовуватимете, дуже різні. Це і навчальні тексти, і уривки з документів та розповідей очевидців, і фотографії, і карти, і словники та енциклопедії, і відео- та аудіоматеріали тощо. Призначення підручника – навчити вас працювати з різними джерелами інформації, сформувати відповідні навички й підготувати до вивчення предмета «історія» у старших класах.

Щиро зичимо успіхів! Сподіваємося, навчатися історії вам буде цікаво і новий предмет стане вашим улюбленим.

§ 1 Предмет шкільної історії

Навіщо треба знати, яким було життя в минулому?

Міркуємо Роздивіться фотографії своїх однолітків. На якій зі світлин зображено ваших сучасників? Як ви думаєте, чи впливає час, у який випало жити людині, на її долю? Чи розповідали вам батьки чи інші дорослі про своє дитинство? Чи цікаво вам дізнаватися, яким було життя в минулому?

1

2

3

4

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації. Поділіться припущеннями про те, що може мати свою історію.

Що дізналися з текстів про те, як раніше відбувалося навчання?

Текст 1

Сучасний шкільний урок має далеких попередників. Такими, приміром, були уроки в українських школах, закладених мешканцями міст при православних церквах. Ці школи називають *братськими*. Перший такий заклад з'явився у Львові 1586 р. У братських школах дітей навчали рідною мовою. Крім початкової грамоти, опановували в них арифметику, іноземні мови. У цих школах навчалися діти і з заможних родин, і з бідних.

Року 1632, успадкувавши досвід Острозької академії, яка була першим вищим навчальним закладом у Східній Європі, почала діяти Київська колегія. Тривалий час вона була провідним навчальним закладом не лише в Україні, а й за її межами. Життя їй дали дві київські школи – школа Київського братства, яка діяла на Подолі від 1615 р., та Лаврська школа, яку заснував 1631 р. тодішній настоятель Києво-Печерської лаври Петро Могила. Власне, Петро Могила ініціював злиття двох шкіл в одну та створення на цьому підмурку школи вищого типу. Невдовзі Київську колегію стали називати *академією*, бо вона надавала вищу освіту подібно до європейських університетів. А ще до її назви долучилося прізвище Петра Могили.

Текст 2

Зі статуту братських шкіл: «Сідати кожен має на своєму певному місці, визначеному за його успіхи: котрий більше знає, сидіти буде на першому місці, хай би і найубогішим був; котрий менше знати буде, має сидіти на гіршому місці. Багатий над убогим у школі нічим не має бути вищий, тільки самою наукою...

Учитель повинен вчити і любити всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і які ходять по вулиці, милостиню просячи, кожен по своїй силі навчатися може, тільки не пильніше одного, ніж іншого вчити треба».

Відомий арабський мандрівник та письменник Павло Алеппський, який 1654 р. мандрував Україною, записав у своєму щоденнику: «По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Текст 3

Предмет «Історія України» з'явився 1917 р. Автором одного з перших підручників історії України був Михайло Грушевський. На західноукраїнських землях школярі вивчали цей предмет до 1939 р. за підручниками Дмитра Дорошенка та Івана Крип'якевича. За часів СРСР окремого уроку з такою назвою не було. У розкладі занять він з'явився знову з проголошенням незалежності України 1991 р. – відтоді історію України викладають в усіх класах середньої та старшої школи.

Яка інформація з текстів зацікавила вас найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше? • Який текст створено очевидцем того, про що в ньому йдеться?

На уроках історії ви працюватимете з історичними фактами: дізнаватиметеся про історичні події, знайомитиметеся з історичними постатями, аналізуватимете історичні явища. Сутність цих термінів ви осягатимете поступово – від уроку до уроку. Проте зверніть увагу на їхні загальні тлумачення.

Історія – наука про минуле людства.
Історичний факт – усе те, що сталося, відбулося насправді.
Історична подія – пов'язані між собою факти життя суспільства.
Історична постать – людина, діяльність якої вплинула на перебіг подій в історії.
Дисципліна – галузь наукового знання, навчальний предмет.
Читаючи історичні тексти, пам'ятайте, що в них порізному використовують арабські (*1, 2, 3...*) та римські (*I, II, III...*) цифри. Арабськими цифрами позначають роки подій, а римськими цифрами послуговуються для позначення століть. Докладніше про це дізнаєтеся на наступних уроках.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/nYo82m5* або кодом, прочитайте оповідання. Поділіться в загальному колі враженнями про цікаві історичні факти, пов'язані з життям і діяльністю видатного українського філософа Григорія Сковороди.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Ваш новий навчальний предмет «Вступ до історії України та громадянської освіти» призначений бути першим щаблем у вивченні минулого Батьківщини. На уроках історії ви знайомитиметеся з минулим України та світу, навчатиметеся розуміти події давніх часів, бачити в їхньому вирі долі окремих людей, усвідомлювати їхнє значення для сьогодення.

Уроки історії допоможуть вам відчути плинність часу, збагнути зв'язок між фактами з життя окремих людей (і вашого власного) та подіями з минулого й сьогодення різних народів і держав. Уже на перших заняттях ви довідаєтеся, що саме досліджує наука історія та як учені-історики дізнаються про події, що відбулися. Матимете нагоду переконатися, наскільки цінними для істориків є будь-які сліди минулого. А що ці сліди – це і різноманітні тексти, створені в різний час (наприклад, давні написи і малюнки, хроніки та літописи, спогади очевидців подій, свідчення учасників,

газетні публікації, міркування дослідників тощо), і всілякі речі (приміром, знаряддя праці, предмети побуту, рештки споруд, мистецькі вироби), і фотографії, і аудіо- та відеозаписи подій, то й працювати вам доведеться з різними джерелами інформації. Це не лише підручник, а й енциклопедії, словники, довідкові джерела з інтернету, карти, фотографії, уривки з праць істориків тощо, з яких ви отримуватимете найрізноманітніші відомості, шукаючи відповіді на найважливіші для історії запитання: Чому так сталося? Які це мало наслідки? Як вплинуло на сьогодення і яке це має значення для вашого життя?

Під час навчання у вас виникатимуть власні запитання: важливо, щоб ви їх обговорювали в класі, обмінювалися думками, тому багато завдань ви виконуватимете в парах, групах або й усім класом.

Яке значення для уроків історії мають поняття «час», «простір», «минуле», «сьогодення», «людина», «суспільство», «подія»? • З якими шкільними предметами пов'язана історія? Поясніть, у чому виявляється цей зв'язок.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Спитаймо в підручника»**. Погортайте сторінки підручника, роздивіться умовні позначення, перечитайте передмову. Упродовж хвилини зберіть у кошик (капелюх) запитання про те, що ви хотіли б дізнатися на уроках історії. Тягніть по одному запитанню. Хтось із вас нехай навмання називає сторінку підручника й рядок, який і міститиме відповідь на нього. Спробуйте з'ясувати прихований сенс у «підказках».

Чи цікавим для вас виявилося ознайомлення з новим навчальним предметом? Що сподобалося найбільше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Оберіть з матеріалів параграфа два історичні факти (події, імена історичних постатей) і коротко розкажіть, що довідалися про них.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/IUBFIPr* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Намалюйте емблему нового навчального предмета (доберіть малюнок-символ, придумайте гасло). Підготуйтеся на наступному уроці презентувати її в класі.

Розділ 1
НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ МИНУЛЕ

§ 2 Історія як наука про розвиток людства

Чому історія кожної людини є частиною історії її рідної землі?

Міркуємо Роздивіться фотографії. Коли жили зображені на них люди? Чи знаєте ви, яким було життя в Україні 100 років тому? Звідки про це можна довідатися?

▲ *Родина Шептицьких біля маєтку в селі Прилбичі (нині Львівська обл.). 1911 р.*

▲ *Селяни села Кирилівка (нині Черкаська обл.) – батьківщини Т. Шевченка. 1912 р.*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Шанобливе ставлення до минулого – прикметна риса кожного народу. Про минувшину в Україні завжди казали – *свята*, *добра*. І досі вживані в українській мові прислів'я:

Не за нас стало, не за нас і перестане; Не силою роби, а розумом, не серцем, а звичаєм. За давніх часів пам'ять про минуле зберігалася в переказах та легендах. Згодом, з появою писемності, про події дня вчорашнього оповідали *літописи*. Саме з найдавніших літописів довідуємося про виникнення міста Києва, про перших київських володарів. Закарбовуючи для нащадків події минулого, творці літописів прагнули водночас зрозуміти їх, з'ясувати, чим вони спричинені, які мали наслідки. Так поступово накопичувалися історичні знання.

Літо́писи – записи найважливіших подій з року в рік, «з літа в літо», як тоді казали.

Отже, **історія** – це наука про минуле людства. Вона вивчає життя та діяльність людини, досліджує всілякі великі й малі події від найдавніших часів до дня вчорашнього, встановлює, як і чому людське життя змінювалося та вдосконалювалося, ставши таким, як тепер. Слово «історія» – грецьке з походження. У перекладі воно означає «розповідь про минулі події, дослідження минулого». Власне, наука історія зародилася в Давній Греції. Першим істориком уважають давньогрецького вченого Геродота, який жив дві з половиною тисячі років тому.

Сучасна історична наука сформувалася в XIX ст. Найвідомішими серед перших професійних істориків в Україні були професори Київського університету Микола Костомаров і Володимир Антоно́вич, Михайло Грушевський, автор багатотомної «Історії України-Руси». Істориком за фахом був відомий громадський діяч Михайло Драгоманов, дядько Лесі Українки. Першою жінкою – авторкою популярної книжки з історії України – була Олександра Єфименко, якій Харківський університет 1910 р. присудив ступінь доктора історії.

Яку науку називають історією? • Чому давньогрецького вченого Геродота називають «батьком історії»? • У яких інших значеннях уживають слово «історія»? • Розіграйте діалоги, у яких слово «історія» означає «пригода (випадок)», «розповідь», «минуле», «перебіг (хроніка)».

Яке з поданих висловлювань про історію вважаєте найбільш суголосним своїм думкам? У яких значеннях вжито в них слово «історія»?

Історія – це оповідь країни про себе *(Оксана Забужко, сучасна українська письменниця)*.

Кожна історія живе, поки є ті, хто хоче її слухати. Історії, які подобаються нам найбільше, живуть у нас вічно... *(Джоан Кетлін Ролінґ, сучасна британська письменниця).*

Досліджуємо Роздивіться фотографію. Які відчуття викликає у вас ця світлина? Доберіть кілька прикметників, що характеризують зображену родину. Як ви гадаєте, чи вплинула родина на формування світогляду та характеру видатної української поетеси Лесі Українки (Лариси Петрівни Косач)? Як саме?

▲ *Родина Косачів-Драгоманових. 1890-ті роки*

Ліворуч сидять діти Михайла Драгоманова – син Світозар і найстарша донька Лідія (у темній сукні). У центрі: Олександра Драгоманова – дружина брата Олександра – з донькою Оксаною. Праворуч скраю – сестра, Олена Пчілка, у дівоцтві Ольга Драгоманова, у заміжжі Косач. Стоять, зліва направо: її доньки Оксана й Ізидора Косач – сестри Лесі Українки – та їхня двоюрідна сестра Аріадна (за Оленою Пчілкою) – молодша донька Михайла Драгоманова.

Об'єднайтеся в три групи та виконайте проєктне завдання на основі родинних фотографій.

Група 1	Група 2	Група 3
Фотографії ваших дідусів та бабусь у дитячі роки	Фотографії ваших батьків у дитячі роки	Ваші фотографії в дошкільному віці та початковій школі

Розглянувши фотографії учасників та учасниць своєї групи, складіть розповідь за планом:

1. Якими були школа чи садочок у часи, зображені на фотографіях? 2. Як тоді діти проводили дозвілля? 3. У які ігри бавилися? 4. Яким було шкільне приладдя та іграшки? 5. Свідками яких подій з історії України були зображені на фотографіях люди?

У загальному колі поміркуйте, чи має підстави твердження, що історія народу – це історія наших родин. Чи є родини, які живуть «поза історією»? Чому?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/nYo4tJs* або кодом, прочитайте оповідання. Поділіться в загальному колі враженнями про цікаві історичні факти, пов'язані з життям і діяльністю видатного українського історика Михайла Грушевського та його дочки Катерини.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/FYpq7wI* або кодом, перегляньте відео, зняте до урочистого святкування 30-ї річниці незалежності нашої держави. Про які часи з минулого України хотіли б дізнатися більше? Про які події та історичні постаті вам доводилося чути? Звідки ми дізнаємося про історію рідної землі?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Історія як наука має важливе значення не лише для людей, які обирають її своєю професією. Вона сприяє розвитку історичного мислення, тобто мислення в часі. Міркуючи так, людина повертається до своїх минулих учинків, здатна знаходити в них пояснення тому, що відбувається нині, планувати майбутнє, аби досягти бажаного. Знання та вміння, які людина здобула впродовж життя, називають *досвідом*. Тож історія допомагає усвідомити досвід – і свій власний, і досвід інших людей, які живуть довкола нас, і досвід попередніх поколінь. Що багатший в людини досвід, то більший вибір вона має для вчинків у тій або тій ситуації.

Дóсвід – сукупність знань, уміння, які здобуваються в житті.

Спираючись на досвід, люди здатні прогнозувати майбутнє. Чи знаєте ви, що сьогодні розвивається окрема наука, у якій нагромаджено прогнози й передбачення майбутнього? Називають цю науку *футурологією*. Цікавий напрям футу-

рологічних досліджень – професії майбутнього. Зваживши на розвиток сучасних технологій, дослідники застерігають, що вже в близькому майбутньому люди змінюватимуть професію кожні п'ять років, а це означає, що вони потребуватимуть нових знань та умінь. Потреба постійно навчатися – прикмета часу, у який випало жити вам.

Чому корисно вивчати історію? • Що називають історичним мисленням? • Як ви розумієте вислів «уроки історії»? • Розпитайте в батьків або інших дорослих про те, які уроки з власного минулого вони пам'ятають. • За якою ознакою науки історія та футурологія є протилежними, а за якою – пов'язаними одна з одною?

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Що? Де? Коли?»**. Для цього за матеріалами параграфа доберіть по одному поняттю та прізвищу, які запишіть на картках. Картки складіть у кошик або капелюх. За допомогою лічилки оберіть того, хто тягтиме картку з капелюха і відповідатиме на три запитання: *1. Що означає це слово? (Хто ця людина?) 2. Де з'явилося? (Де випало жити?) 3. Коли з'явилося? (Коли випало жити?).* Змінюйте гравця в кожному колі гри або тоді, коли попередній гравець припустився помилки.

Про які значення слова «історія» йшлося на уроці? Що з матеріалів уроку видалося найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Поясніть, як ви розумієте вислови *колесо історії*; *увійти в історію; влипнути в історію; вписати в історію золотими літерами*. Складіть з поданими словосполученнями речення.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/IUBFCoM* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Великий український поет Тарас Шевченко записав у щоденнику: «Історія мого життя є частиною історії моєї Батьківщини». Обміркуйте, чи є підстави вважати це твердження слушним для кожної людини. Міркуваннями поділіться в невеликому творі-роздумі (есе) «Історія Батьківщини – моя історія».

§ 3 Джерела історичної інформації

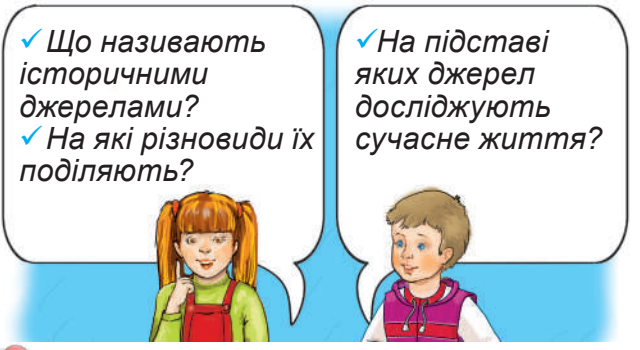

Чому правдиву картину життя в минулому не можна відтворити на підставі одного джерела?

Міркуємо Роздивіться фотографії. Опишіть за світлинами, у яких умовах жили зображені на них діти. Що на фотографіях указує на час їх створення? У чому цінність цих фотографій для історика? Поділіться припущеннями, як історики довідуються про життя людей за часів, коли не було фотографій.

▲ *Діти вибивають соняхи в колгоспі. Донеччина. 1934 р.*

▲ *Молоді гірники з інструкторами виходять із вибою. Донеччина. 1933 р.*

▲ *Діти збирають у полі колоски. Донеччина. 1934 р.*

Виконайте завдання до тексту.

Про події минулого свідчать різноманітні вироби людських рук, сказане чи написане слово. Такі джерела інформації називають **історичними джерелами.** Історичні джерела – свідки минулого, за якими вчені з'ясовують, як жили люди в попередні часи. Серед історичних джерел вирізняють **речові, писемні, зображальні** та **усні.**

До речових джерел належать давні монети, господарче знаряддя, залишки хатнього начиння, одяг, прикраси тощо. Хоч якими цінними вони є для історії, проте відтворення минулого тільки за ними не було б повним, бо вік речових пам'яток нетривалий. Тому історики послуговуються ще й словесними джерелами – писемними й усними. Завдяки вченим починають «промовляти» написи на каменях, кістках, металі, стають зрозумілими давні книги (розповіді про життя в давніх державах, хроніки, літописи, подорожні нотатки тощо), різноманітні документи, листи, щоденники, перетворюючись на писемні джерела історії.

Рештки минулого, за якими вивчають життя в попередні часи, називають **історичними джерелами**, або **історичними пам'ятками**.

Подані на початку уроку ілюстрації – це фотографії. Історики називають їх *фотодокументами*, бо вони є важливими джерелами знань про минулі часи.

В історії кожного народу була дописемна доба, коли всі знання передавалися з уст в уста. Отже, давні легенди, міфи, перекази, казки та обрядові пісні – то не лише витвір народної фантазії, а й скарбниця досвіду попередніх поколінь і тому – безцінне джерело для історика.

Наукову дисципліну, яка вивчає історичні джерела, називають *джерелознавством*. Оскільки історичні джерела об'єднують дуже різні з погляду походження матеріали, їх класифікують за різними ознаками. Серед історичних джерел виокремлюють матеріальні (речові, писемні та зображальні пам'ятки) та нематеріальні (уснопоетичні твори, аудіоматеріали тощо).

Історичні пам'ятки є первинним джерелом інформації для науковців, саме тому їх називають *первинними джерелами*, або *першоджерелами*. Наприклад, первинним джерелом щодо історії держави із центром у Києві є літописи. Вторинне джерело інформації (або спеціальна література) – це

праці дослідників, які вивчали літописні тексти, коментували й пояснювали їх. Підручники, довідкові видання – це теж вторинні джерела інформації.

Сформулюйте за текстом шість запитань, поставте їх однокласникам та однокласницям, вислухайте відповіді.

Визначте, до якого різновиду історичних джерел належать зображені пам'ятки. У чому цінність для істориків кожного різновиду джерел? Чи потрібно перевіряти справжність джерела? Як це зробити?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/SInqTac* або кодом, прочитайте статтю та оповідання. Поділіться з однокласниками та однокласницями враженнями про цікаві історичні факти, які відкрилися історикам на підставі знахідок поблизу села Мізина на Чернігівщині. Як історичні джерела «оживлюють» минуле?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/xYo8A8I* або кодом, прочитайте статтю про унікальну знахідку дайверів. Що дізналися історики на підставі давніх скарбів? Чому історичні джерела часто відкривають унаслідок випадкової знахідки?

Досліджуємо Проаналізуйте таблицю. Що спільного мають свідчення минулого, зображені для прикладу в кожній групі? Наведіть свої приклади історичних джерел кожного типу. Поміркуйте, чому в таблиці не наведено відео- та аудіоматеріали, які теж належать до історичних джерел.

Основні групи історичних джерел	Що довідуються історики про життя в минулому
Речові джерела	Де мешкали, що знали і що вміли робити люди, які виготовили ці речі. Коли виникли і які межі мали давні держави, якими були заняття їхніх мешканців, з якими державами контактували, з ким воювали, від кого оборонялися, хто і коли був правителем тих держав тощо.
Писемні джерела	Якою мовою користувалися в тій або тій державі за давніх часів, як оцінювали автори текстів своїх правителів і правителів інших держав, якими були відносини між різними прошарками населення в тій чи тій державі, якими були звичаї та традиції за різних часів.
Зображальні джерела	Як жили люди за часів, засвідчених на картині або фотографії в певній країні: у що вдягалися, де мешкали, як облаштовували свій побут, який був їхній фізичний стан і добробут, якими були умови праці тощо.
Усні джерела	Як різні народи уявляли за давніх часів світобудову (появу людини, явища природи, назви земель, морів, річок, гір, міст, заняття людей), якими були їхні звичаї та традиції, у що вірили тощо.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Раніше – пізніше»**. Для цього оберіть два історичні джерела і запропонуйте в загальному колі відповісти, яку з пам'яток створено раніше, а яку – пізніше. Грати буде цікавіше, якщо матеріалом слугуватимуть ваші короткі презентації (після того як усі охочі дадуть відповідь на запитання гри, ви зможете поділитися цікавою інформацією про кожну зі знахідок).

Що нового довідалися під час уроку? Як нова інформація пов'язана з тим, про що йшлося раніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Виберіть з «хмарки» 5–7 понять та поясніть їх, спираючись на матеріали уроку. • Сформулюйте за змістом уроку одне запитання, яке починається словом *Чому?* і одне запитання зі словом *Навіщо?*

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/SUBF6vr* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Дослідники минулого часто стають героями фантастичних літературних та кінематографічних творів. Митці наділяють їх здатністю бачити крізь мури або чути гомін минулих віків. Уявіть, про що могла б розповісти історикові найдавніша пам'ятка населеного пункту, де ви мешкаєте. (Складіть про це казку або оповідання.)

§ 4 Значення археології для дослідження минулого

Чому для вивчення давніх часів в історії людства найбільше значення мають археологічні пам'ятки?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. У чому цінність зображених пам'яток для історика? До якого різновиду історичних джерел вони належать?

▼ *Мотика та зернотерка з помешкання трипільців*

▲ *Знаряддя праці та предмети побуту часів Русі-України*

▲ *Давній ткацький верстат*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Пам'ять про минуле бережуть різноманітні речі. Це й стародавні споруди: фортечні мури, залишки жител чи укріплень, жертовники чи храми. І давні мистецькі витвори:

прикраси, мальовані, вирізблені чи виліплені зображення, книжки. До пам'яток належать також старовинні речі – зброя, монети, печатки, посуд, елементи оздоблення одягу, знаряддя праці. Ви пам'ятаєте, що історики називають такі залишки минулого речовими джерелами, бо так само, як джерела наповнюють річку, пам'ятки сповнюють минуле, відтворене дослідниками, деталями й подробицями.

Найбільше таємниць приховують найдавніші часи в історії людства, бо від тієї доби лишилося надто мало свідчень – виготовлене з недовговічних матеріалів давно зруйноване, а те, що міцніше, опинилося під товстим шаром ґрунту. Та навіть якщо комусь пощастить натрапити на понівечені часом речі, зрозуміти їхню цінність зможе не кожна людина. Пояснити, чим були знахідки в минулому, яке мали призначення, як служили людям, до снаги лише дослідникам, яких називають *археологами*. А науку, що вивчає минуле за речовими історичними джерелами на підставі розкопок, називають **археологією**.

Слово **археоло́гія** походить від грецьких слів: *архео* – «стародавній» і *логос* – «слово», «учення».

Археологи виробили правила пошуку та розкопування давніх пам'яток. Власне розкопкам передує археологічна розвідка. Для цього уважно вивчають писемні джерела, оглядають місце майбутнього пошуку. Потім закладають пробний розкоп (шурф) – вузьку траншею, що має виявити, чи є в ґрунті цікаві для археолога предмети людської діяльності. Якщо знаходять бодай щось, то готують великий розкоп.

Працюючи, археологи не квапляться. Щоб не пошкодити пам'яток давнини, вони застосовують здебільшого легкі лопати, ножі, щіточки. Всю поверхню розкопу поділяють на квадрати зі стороною 10 метрів. Такі самі квадрати, тільки в сантиметрах, креслять на папері. Це дає змогу точно фіксувати й замальовувати всі знахідки. Крім того, археологи ретельно записують у щоденниках, як відбуваються розкопки. Знайдені речі надсилають до лабораторії. Там з'ясовують їхній вік і призначення, ретельно описують до найдрібніших ознак. З окремих дрібних шматочків збирають і склеюють цілі предмети. Так знахідкам дають нове життя.

Як називають науку, що досліджує минуле за речовими пам'ятками на підставі розкопок? • Чому для пошуку та розкопування давніх пам'яток потрібно дотримуватися певних правил? Що ці правила передбачають? • Як пов'язані історія та археологія? • Чим, по-вашому, відрізняються пошуки скарбошукачів та археологів?

Роздивіться фотографії. Доберіть до кожного зображення коментар із тексту. У чому полягає робота археологів? Поміркуйте, чи будь-хто може здійснювати археологічні розкопки.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/fYo8WI6* або кодом, прочитайте статтю. Поділіться в загальному колі враженнями про славетну археологічну знахідку. Що з прочитаного вас зацікавило найбільше?

Культурний шар – шар ґрунту, у якому виявлено сліди життєдіяльності людини.

Археологічна культура – речові залишки, знайдені під час розкопок, що належать до одного історичного часу й тієї самої території, яким притаманні спільні риси (подібність форм та оздоблення посуду, знарядь праці, типу прикрас, особливостей будівництва жител і рис поховального обряду). Назви археологічних культур зазвичай походять від назв місцевостей, де було вперше виявлено пам'ятку (наприклад, трипільська культура – від села Трипілля на Київщині); часом вони вказують на характерні ознаки археологічних знахідок (культура кулястих амфор, культура шнурової кераміки тощо), особливості поховань (зрубна культура).

Як витлумачені в рубриці поняття пов'язані з правилами проведення археологічних розкопок та подальшим дослідженням археологічних знахідок?

Досліджуємо

Роздивіться ілюстрації. Чи знали ви, що землі України багаті на археологічні знахідки? Поміркуйте, чому речові пам'ятки доводиться викопувати з глибини в кілька метрів: що давніші вони, то глибше заховані. Що довідалися із зображених на ілюстраціях археологічних знахідок про життя мешканців? Поділіться припущеннями про те, де зберігають археологічні знахідки. Чому пам'ятки давнини приваблюють туристів?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/kTJbOVI* або кодом, здійсніть віртуальну екскурсію Національним історичним музеєм України. Відвідайте зали, розміщені на першому поверсі музею, які експонують археологічні пам'ятки.

Рештки минулого, які знайшли археологи, зберігають у музеях. Музей (з грецької мови – *житло муз*, тобто богинь – покровительок мистецтв) – установа, де зберігають пам'ятки старовини з різних галузей культури, мистецтва, науки, техніки. Є музеї історичні, технічні, природознавчі, краєзнавчі, мистецтвознавчі тощо.

Один з найстаріших музейних закладів нашої держави – *Національний музей історії України* в місті Києві. У ньому зберігають унікальні археологічні, монетні колекції, зразки одягу, посуду, хатнього начиння, а також зброю, старовинні книжки, ікони, картини та вироби народних майстрів – загалом понад 800 тис. експонатів. Усі вони відображають історію України від найдавніших часів до сьогодення.

Експонат – предмет, виставлений для огляду в музеї або на виставці. ***Експозиція*** – розміщення експонатів у певному порядку.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Чиста дошка»**. Для цього доберіть від 12 до 24 слів, які стосуються теми уроку, і запишіть їх на дошці. За допомогою лічилки оберіть пару ведучих. Вони пропонують будь-кому з класу пояснити якесь зі слів. Якщо слово пояснено правильно, ведучі витирають його. Коли всі слова пояснено, дошка залишиться чистою. Оплески від класу отримує той чи та, хто пояснить останнє слово.

Чи потрібною для себе вважаєте інформацію, яку довідалися під час уроку? Чому вона важлива для вивчення історії?

Сформулюйте за змістом уроку 3–4 запитання, поставте їх у загальному колі та прокоментуйте відповіді. • Складіть словничок із 6–7 слів та словосполучень, доречних у розповіді про археологію. • Сформулюйте кілька правил про те, як варто ставитися до пам'яток минулого.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/mUBGaUz* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/6Yprrox* або кодом, перегляньте сюжет про археологічну знахідку в Кам'янці-Подільському. Поцікавтеся в батьків або інших дорослих про те, чи виявлено археологічні знахідки у вашому рідному краї (селі, місті, області). Про одну з археологічних пам'яток вашого рідного краю (чи найближчого міста) підготуйте повідомлення, скориставшись планом.

Як підготувати розповідь про археологічну пам'ятку

1. Почніть розповідь з того, що це за пам'ятка (якщо маєте змогу, підготуйте її зображення).
2. Розкажіть, де і за яких обставин вона була знайдена, де зберігається.
3. Коротко повідомте про час її створення.
4. Розкажіть про те, що довідуємося на підставі пам'ятки про життя людей, які її створили.
5. Назвіть одне–два інформаційних джерела, де можна довідатися про пам'ятку більше деталей.
6. Висловіть своє ставлення до археологічної пам'ятки: чи подобається, чим зацікавила, про що хотіли б довідатися докладніше.

§ 5 Археологічні скарби України

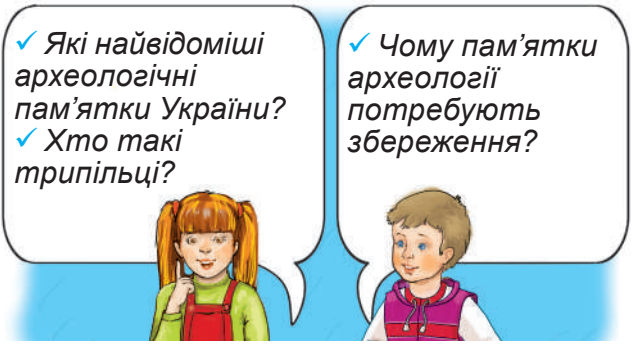

Чому археологічні пам'ятки належать до культурної спадщини людства?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації, на яких зображено керамічні вироби, що належать носіям трипільської культури. Поділіться припущеннями, яким було життя трипільців: що вони знали та вміли, яким було їхнє основне заняття.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Назви «трипільська культура» та «трипільці» умовні. Вони походять від назви села Трипілля на Київщині, де 1896 р. археолог Вікентій Хвойка знайшов перші пам'ятки згаданої культури.

За даними сучасної історичної науки, трипільці – нащадки одного з давніх південно-східних народів. На наші землі вони прийшли з гирла Дунаю, згодом розселилися на величезних просторах від Дністра до Дніпра, досягши території сучасної Волині та Степового Причорномор'я. Від трипільських часів залишилося чимало археологічних пам'яток,

які нині добре досліджені. Вони свідчать про високий рівень розвитку господарства трипільців, а також про те, що близько п'яти з половиною тисяч років тому їхнє життя занепало. Як припускають учені, трипільці розчинилися серед інших народів: тих, які так само, як і вони, приходили здалеку, і тих, які жили на наших землях споконвіку. Власне, тому знання та вміння трипільців не зникли без сліду, а були збережені й через багато століть успадковані українцями.

Кого називають «трипільцями»? Звідки походить ця назва? • Кому завдячуємо відкриттям трипільської культури? • Коли жили трипільці? Що про них відомо?

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації. Порівняйте візерунки на трипільському посуді та українських писанках. Поділіться припущеннями, про що свідчить подібність візерунків на зображених предметах.

ПІЗНАЙКАМ Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/NYprFS5* або кодом, перегляньте сюжет про трипільську спадщину в Україні. Що довідалися про трипільські житла?

Оберіть одну з трипільських пам'яток, зображених на ілюстраціях у матеріалах уроку, і складіть про неї коротку розповідь за планом: 1. Що це за предмет? 2. Коли приблизно його було створено? 3. Яке його призначення? 4. Які висновки можна зробити про побут і заняття людей, які його виготовили?

ЧИТАЙЛИКАМ Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/2Yo87Dr* або кодом, прочитайте оповідання. Поділіться в загальному колі враженнями про видатного археолога Вікентія Хвойку та про його відкриття.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

На землях України в минулі часи жили різні народи. Один з них – скіфи. Вони прийшли на наші землі понад 2500 років тому й оселилися на кілька століть у Північному Причорномор'ї. Мали свою державу, владу якої за часів розквіту поширили на Подніпров'я. Про багатства скіфських володарів свідчать археологічні пам'ятки. У кургані Товста Могила на Дніпропетровщині 21 червня 1971 р. було знайдено золоту прикрасу-пектораль. Знахідка уславила ім'я українського археолога Бориса Мозолевського.

▲ *Скіфська пектораль*

Слово «пектораль», що означає «нагрудний», прийшло з латини. Проте не кожну нагрудну прикрасу називають пектораллю, а лише ту, яку носили володарі давніх країн. Скіфська пектораль, як уважають дослідники, належала цареві. Гідним царя є й коштовний матеріал, з якого виготовлено цю прикрасу, – золото високої проби масою 1150 г, а також її мистецька досконалість. Витвір майстра-золотаря – ніби жива мить радісного й водночас жорстокого степового життя. Картинка радісного пробудження природи – середній ярус пекторалі. А верхня й нижня її частини – два світи, що співіснують у степу. Горішній – світ людей, а нижній – світ тварин. У верхньому ярусі зображено в центрі двох чоловіків, які латають кожушину. Навколо них – вервечка свійських тварин із приплодом – символ добробуту й достатку. Нижній ярус втілює одвічну боротьбу за життя між тваринами: коней долають кровожерні грифони, лев і леопард шматують дикого кабана та оленя, пси женуться за зайцем.

Про яку археологічну пам'ятку йдеться в тексті? • Хто такі скіфи і коли вони жили на землях України? • У чому цінність скіфської пекторалі? • Перейшовши за кодом або посиланням *https://cutt.ly/JIrqEwP,* перегляньте відео із зображенням пекторалі, порівняйте його з описом у тексті. Який фрагмент пекторалі вам найбільше подобається? Що особливо вразило?

На підставі відео та тексту підручника складіть розповідь про скіфську пектораль або створіть мальовану історію (комікс) про знахідку століття.

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Чи доводилося вам чути про зображені археологічні пам'ятки? Що про них знаєте? Чому їх поціновують як культурні надбання людства?

Бюст давньоєгипетської цариці Нефертіті. Близько 3350 років тому

Посмертна маска давньоєгипетського фараона Тутанхамона. Близько 3345 років тому

Давньогрецька ваза «Приліт першої ластівки». Близько 2500 років тому

Чому археологічні пам'ятки, знайдені на тій самій території, можуть належати різним народам та бути створені в різний час?

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Історична вікторина»**. Для цього за матеріалами параграфа сформулюйте запитання, що починаються словами «Що?», «Де?», «Коли?», «Хто?», «Як?», «Звідки?», «Куди?» тощо, запишіть їх на смужках паперу і зберіть у кошик або капелюх. Змагайтеся командами, витягаючи по черзі запитання.

Скориставшись уявним мікрофоном, доповніть твердження: *Раніше я не знав / не знала, що…*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Об'єднайте подані в кожному рядку слова в речення:

1) Вікентій Хвойка, перша знахідка, трипільська культура;
2) трипільці, від Дністра до Дніпра, 7–5 тис. років тому;
3) археологічні пам'ятки, речові джерела історії, належати;
4) скіфи, 2,5 тис. років тому, Північне Причорномор'я, кілька століть.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/dUBGSDX* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Скориставшись пам'яткою на с. 25 підручника, підготуйте розповідь про одну зі славетних археологічних знахідок, про яку доводилося чути чи читати.

§ 6 Спеціальні історичні дисципліни

Чому, вивчаючи минуле, історики спираються на дослідження багатьох наук?

Міркуємо Роздивіться фотографії. Який елемент зображення їх об'єднує? Яка з фотографій свідчить про давність зображеного знака?

▲ *Зображення тризуба на цеглині Десятинної церкви в Києві. Кінець X ст.*

▲ *Найбільше зображення тризуба, висіяне в с. Велика Олександрівка Бориспільського району Київської області. Площа поля з гербом становить 60 тис. м²*

◀ *1992 р. Постановою Верховної Ради України тризуб затверджено як малий герб України. Його розміщують на печатках органів державної влади, грошових та поштових знаках, штампах*

ПІЗНАЙКАМ

Чи вмієте ви малювати тризуб? Як це зробити, підкаже відео за посиланням *https://cutt.ly/GYpyTjI* або кодом.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

На сторінках рукописних і друкованих книг, монетах, прапорах, побутових речах, зброї, будівлях, у творах мистецтва нерідко трапляються своєрідні схематичні зображення. Вони можуть бути намальовані, вишиті, вирізьблені, викарбувані тощо. Часом такі зображення химерні й складні: леви, що спираються на міські мури, чорні, білі або жовті орли з розпростаними крилами й гострими пазурами, дракони та змії, шаблі й списи, лілії й троянди, ключі та брами, лінії та хрести... А часом – дуже прості, наприклад, звичайні багатокутники. Такі зображення називають *гербами*, а науку, що їх вивчає, – **геральдикою**. Упродовж століть складалися закони, за якими створювали герби. Приміром, обов'язковим елементом герба, що зумовлює його форму, є щит. За формою щита визначають місце створення герба, його вік. У геральдиці застосовують обмежену кількість кольорів: червоний, синій, зелений, чорний, які в різні часи мали різне символічне значення.

Герб (від німецького *спадщина*) – символічний знак держави, міста, роду або окремої особи тощо, зображений на прапорах, монетах, печатках, документах.

Чимало сучасних гербів міст і держав дійшли до нас із глибокої давнини. Понад тисячолітню історію має герб України – три́зуб. Що саме зображував тризуб, точно невідомо (існує понад сорок версій його тлумачення). У ньому вбачають подобу сокола, якоря, лука і стріл, шолома, сокири або ж рибальського знаряддя, верхівку хлібного колоса – найбільшого багатства наших предків-хліборобів, а також символ трьох природних стихій – повітря, води та землі. Проте всі дослідники тризуба сходяться на тому, що він має давнє походження.

Створення гербів потребує неабиякого мистецького хисту і спеціальних знань. Тому до цієї справи нерідко спільні зусилля докладають історики і художники. Так, приміром, на

початку XX ст. з'явився альбом «Український гербовник», де було зображено герби українських родин. Крім учених-істориків, у його створенні брав участь і український художник Георгій Нарбут.

Про яку науку йдеться в тексті? • Що саме дослідники минулого довідуються за гербами? • Що потрібно знати, аби створити герб?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/bYo8vsm* або кодом, прочитайте оповідання. Поділіться в загальному колі інформацією про роботу Георгія Нарбута над гербом Української Держави.

Роздивіться зображення гербів українських міст. Поділіться припущеннями про те, що вони символізують. • Чи має герб ваша школа (клас)? Якщо ні, то запропонуйте ідеї, яким би він міг бути.

Герб Харкова

Герб Кам'янця-Подільського

Герб Козельця

Герб Львова

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Щедрим джерелом у вивченні минулого є монети. На них часто зображували портрети володарів різних епох, сцени свят, мініатюрні замальовки стародавнього побуту, ілюстрації до легенд і міфів. Зображення й написи на монетах дають змогу встановлювати дати тих або тих подій, дізнаватися про те, якими були території давніх держав, хто був їхнім правителем, хто з ким торгував, який одяг носили люди за давнини. Крім того, стародавні монети – це вишукані й рідкісні витвори мистецтва.

Досліджує монети **нумізматика**. Найчастіше давні монети потрапляють до рук археологів від нумізматів або з монетних скарбів. Скарбом уважають будь-яку кількість мо-

нет – від кількох примірників до десятків тисяч. Проте для історика неоціненним джерелом є кожна монета, яку пощастило «прочитати» – розшифрувати й витлумачити.

▲ *Монета скіфського царя Атея*

Карбування монет із давніх-давен було ознакою могутності держави і провадилося за певними правилами. Шматочок золота або срібла клали на ковадло та били молотком з рельєфним малюнком або написом на ньому. Монети виходили всі різні, часто-густо з нерівними краями. Адже удари були різної сили та ще й не завжди влучними. Згодом монети почали карбувати у спеціальних майстернях – монетарнях.

Хоча на українських землях власні монети з'явилися трохи більше ніж тисяча років тому, з грошима в такому вигляді наші предки ознайомилися значно раніше: ще коли вони користувалися монетами сусідніх держав. Зокрема, одним із давніх народів, що мешкав на території України і за часів своєї могутності мав власну монету, були скіфи. На монеті скіфського володаря зображено вершником у довгій куртці, що міцно облягає тіло та перетягнута паском, і штанах, заправлених у короткі чоботи з довгими гострими носками. На лицьовому боці монети зображено Геракла у лев'ячій шкурі.

Про яку науку дізналися з тексту? Як ця наука допомагає історикам у дослідженні минулого? • Чому монети є щедрим джерелом у вивченні минулого? • Який давній народ, що мешкав на землях України, карбував монети? Про яку пам'ятку, пов'язану із цим народом, довідалися на попередньому уроці?

Ви вже знаєте, що галузь знань, пов'язану з дослідженням історичних джерел, називають *джерелознавством*. Є багато джерелознавчих наук, кожна з яких вивчає певний тип пам'яток. Усі вони допомагають історикам досліджувати минуле, саме тому ці науки й називають ***спеціальними історичними дисциплінами***. Це кілька десятків наук, кожна з яких має свою назву, особливі методи дослідження, традиції наукового пошуку.

Досліджуємо Ознайомившись із таблицею, поділіться припущеннями, чому виникли науки, інформацію про які наведено. Які з них зацікавили вас найбільше? У загальному колі обміняйтеся думками про те, як саме ці науки стають у пригоді дослідникам історії. Чи пов'язані ці науки між собою?

Спеціальна історична дисципліна	Що вивчає	Приклад джерела	
Боністика	Грошові паперові знаки, банкноти, цінні папери, векселі		Банкнота номіналом 1000 гривень періоду Української Держави. 1918 р.
Вексилологія	Стяги, прапори, хоругви		Гетьманський прапор Богдана Хмельницького
Генеалогія	Історію родів, родовід окремої людини		Фрагмент генеалогічного дерева князів Острозьких
Геральдика	Герби		Герб Війська Запорозького
Емблематика	Емблеми		Емблема Олімпійських ігор
Епіграфіка	Стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах		Розетський камінь – стела, на якій висічено указ жерців Давнього Єгипту
Епістологія	Особисті листи, створені за давніх часів	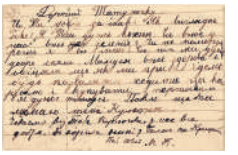	Лист Михайлові Грушевському від доньки Катерини. Квітень 1909 р.

Спеціальна історична дисципліна	Що вивчає	Приклад джерела
Нумізматика	Монети	Златник Володимира Святославовича
Сфрагістика	Печатки і штемпелі	Печатка Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Прочитай монету»**. Уявіть себе володарем чи володаркою казкової країни. Намалюйте монету своєї держави, придумайте їй назву. Попросіть у загальному колі прокоментувати зображення на ній. Чия монета була б найцікавішою для істориків?

Скориставшись уявним мікрофоном, доповніть речення: *На уроці я довідався / довідалася про… Хочу більше дізнатися про…*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Наведіть по 1–2 приклади з матеріалів уроку: нові слова й терміни, імена історичних діячів, факти з життя в Україні, про які довідалися.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/oUBG0kt* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Вивчаючи історію, натрапляємо на величезну кількість назв міст і містечок, сіл, річок, озер, урочищ тощо. Одні назви мають давнє походження і збереглися дотепер, інші назавжди зникли у вирі історичних подій, залишивши по собі відгомін у легендах та переказах. Географічні назви – *топоніми* – досліджує наука **топоніміка**. Скориставшись інтернетом або завітавши до шкільної чи місцевої бібліотеки, довідайтеся про топоніми рідного краю. Напишіть невеличку розповідь «Історія рідного краю в назвах».

§ 7 Писемні пам'ятки та їх дослідження

У чому цінність писемних джерел?

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, що потрібно знати історикові, аби прочитати тексти цих пам'яток. Поділіться припущеннями, як можна перевірити справжність документа.

▲ *Хрещення князя Володимира Святославовича. Сторінка з літопису. XV ст.*

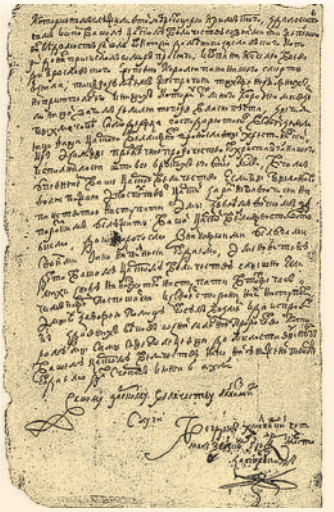

▲ *Сторінка з листа, який написав гетьман Богдан Хмельницький у 1648 р.*

▲ *Універсал (так називали офіційні документи за козацької доби) гетьмана Івана Мазепи. Початок XVIII ст.*

Обміркуйте текст і дайте відповіді на три «чому?».

Серед історичних джерел неабияку цінність мають писемні пам'ятки. Адже тільки з появою писемності люди змогли докладно розповідати про те, *що*, *де*, *коли* і *як* відбувалося. **Писемні джерела** – це тексти (рукописні або друковані) на папері чи інших матеріалах. Їх вивчає археографія. Рукописні книжки досліджують фахівці з палеографії, а написи, вирізьблені на твердих матеріалах, – епіграфіка. Тексти законів, договори, літописи та хроніки, листи, щоденники подорожніх, спогади, а за пізніших часів газети безпосередньо свідчать про те, яким було життя в часи, коли їх створено. Щоправда, аби відтворити справжній перебіг подій, історики мають виокремити з багатьох текстів важливу інформацію, порівняти її з відомостями з інших джерел, довести справжність пам'яток, визначити час їх створення тощо. Ця праця не з легких, вона потребує різнобічних знань.

Складність відтворення минулого за писемними джерелами полягає ще й у тому, що в будь-якому тексті завжди відбивається особистість автора. Уявіть, наприклад, якими будуть розповіді про кінофільм двох різних глядачів, причому якщо одному фільм сподобався, а іншому – ні. Розповіді про реальні події так само залежать від того, якою була участь у них людини-очевидця. Та й чи на власні очі ця людина бачила те, про що пише! Тож не дивно, що про ту саму подію різні джерела можуть свідчити по-різному, а часом їхні свідчення суперечать одне одному. Завдання історика – пояснити суперечності джерел і відтворити вірогідний перебіг подій.

Чому писемні історичні джерела є надзвичайно важливими для пізнання минулого? • Чому в дослідженні писемних джерел історики спираються на дослідження мовознавців? • Чому свідчення писемних джерел часто бувають суперечливими?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Письмо, яким користувалися наші предки, засвідчене графіті (так учені називають написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель, посудинах та інших предметах, які знаходять під час археологічних розкопок) із Софійського собору, називають *літерно-*

звуковим, або *абетковим*. У такому письмі кожен звук мови позначають за допомогою окремого знака – літери. Систему літер називають *алфавітом*, або *абеткою*. Першу абетку винайшли фінікійці. На її основі створено абетки сучасних європейських мов. Творцями слов'янської абетки, що лежить в основі сучасної української, є просвітителі Кирило і Мефодій. Від імені Кирила цю абетку називають *кирилицею*, а літери – *кириличними*.

▲ *Абетка, виявлена на стіні Софійського собору в Києві. XI ст. Вона становила 27 літер. Її основу складали грецькі букви, та були й чотири слов'янські – Б, Ж, Ш, Щ*

Окрім літерно-звукового письма, існують й інші. Наприклад, у Японії та Китаї користуються *ієрогліфічним письмом*. Ієрогліфи – схематичні зображення предметів та понять. Це дуже давній тип письма, яким користувалися, наприклад, у Давньому Єгипті.

А найдавнішим письмом учені вважають *піктографічне*, або *малюнкове*, де за допомогою малюнків-піктограм передавали загальний зміст висловлення.

Що довідалися про історію письма? • Як історія письма пов'язана з дослідженням минулого за писемними пам'ятками? • Чому українські літери називають кириличними?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/SYpoTe1* або кодом, довідайтеся про історію виникнення книжок. Поділіться новою інформацією в загальному колі.

Досліджуємо

Роздивіться графіті зі стін Софійського собору в Києві. Один з написів належить князеві Володимирові Мономаху, інший – князівському урядовцю Ставру Городятичу (1118 р.). Третій запис залишив пересічний киянин, який повідомив про смерть київського князя Ярослава Мудрого і вказав дату цієї сумної події. Про що свідчить той факт, що авторами графіті були князь, боярин та простолюдин? Чи можна графіті вважати писемним джерелом, адже написи зроблені на твердому матеріалі?

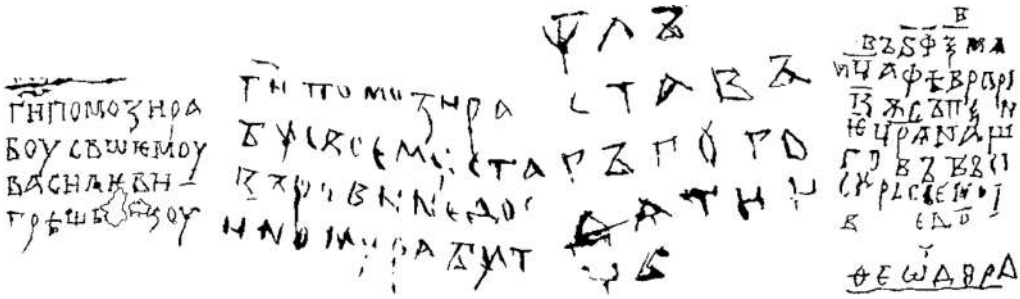

▲ *Графіті зі стін Софійського собору в Києві*

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПИСЕМНИМ ІСТОРИЧНИМ ДЖЕРЕЛОМ

- Спочатку визначте, про що йдеться в поданому уривку та коли відбулися описані події.
- Потім з'ясуйте, ким був автор документа та як він ставився до подій або історичних діячів, про яких розповідає. Важливо свій висновок підтвердити словами з джерела.
- Важливе завдання під час аналізу історичного документа – з'ясувати, що саме хотів повідомити автор розповіді й навіщо він узявся свідчити про події чи людей.
- Наступний крок – узагальніть, наскільки джерело збагатило ваші уявлення про ті часи, коли його було створено, яку нову інформацію ви почерпнули з нього, у чому цінність джерела особисто для вас.
- Насамкінець висловіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

Скористайтеся пам'яткою та проаналізуйте поданий літописний уривок *(усно)*.

Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь.

▲ *Щек, Кий, Либідь і Хорив. Художник О. Мельник. 2009 р.*

І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні. (*Повість минулих літ // Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989. С. 4–5.*)

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/cYo8XEt* або кодом, прочитайте оповідання. Поділіться в загальному колі міркуваннями про те, у чому відмінність між історичною писемною пам'яткою та художнім текстом, створеним на її основі.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть відому гру в слова **«Складаночка»**, яка стала можливою з появою абеткового письма – адже з невеликої кількості літер складаються всі слова! Для цього запишіть довге «історичне» слово, наприклад *піктографічний*. Нижче записуйте всі слова, які зможете скласти з літер цього слова: *пік, кіт, граф, графік* тощо. Перемагає той чи та з вас, чия добірка слів виявиться найдовшою.

Що в матеріалах уроку було відомим з попередніх занять, а що – зовсім новим? Передайте зміст уроку одним реченням, розпочавши словами: *Сьогоднішній урок присвячено…*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Чи всі часи історії людства засвідчені писемними пам'ятками? • Які писемні джерела досліджувати найскладніше? Чому? • Що мусить знати історик, аби визначити достовірність писемного джерела?

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/dUBHiRa* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Спробуйте записати за допомогою малюнка-піктограми невеличке повідомлення за текстом параграфа і запропонуйте своїм однокласникам та однокласницям прочитати його. Чи легко вони збагнули зміст написаного? У чому недосконалість піктографічного письма?

§ 8 Фольклор як історичне джерело

У чому цінність усних джерел?

Міркуємо Роздивіться фотографію та прочитайте коментар до неї. Кого зображено на світлині? Хто сидить у центрі? Яку історичну інформацію повідомляє цей фотодокумент?

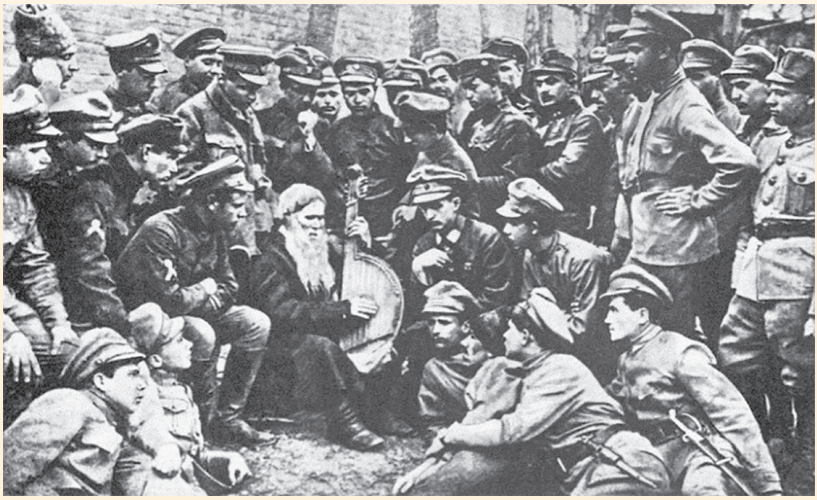

▲ *Українські вояки, які в 1917–1921 рр. боролися за утвердження української незалежної держави, слухають кобзаря*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Аж поки не виникла писемність, люди зберігали пам'ять про минуле в усному слові: міфах, казках, переказах, легендах, піснях, загадках, прислів'ях та приказках. Усе це розмаїття уснорозмовних творів називають **усною народною**

Слово **фолькло́р** походить від англійського *folk-lore*, що означає «народна мудрість», «народні знання».
Етногра́фія, або **народозна́вство**, – історична дисципліна, яка вивчає культуру й побут народів світу, їх походження та розселення.

творчістю, або **фольклором**. Із фольклорних творів учені-етнографи довідуються про те, яким було буденне життя за давніх часів, у що вірили люди, що робили, якими були звичаї різних народів. Відгукувалися словом творці фольклору й на історичні події. Приміром, багатими на інформацію про життя за часів Русі-України та Галицько-Волинської держави є билини (старини), у яких ідеться про богатирів – оборонців рідної землі.

Чимало давніх легенд і переказів потрапили на сторінки літописів. Так, з літопису «Повість минулих літ» до нас дійшла легендарна оповідь про походження й час заснування нашої столиці – міста Києва, про що ви довідалися на попередньому уроці. Тривалий час історики не вважали цей літописний переказ правдивим. Проте, зіставивши свідчення літописця з іншими тогочасними джерелами, учені дійшли висновку, що легенда має історичне підґрунтя, а Кий був реальною особою – полянським князем, який жив близько 1500 років тому. Підтверджують це й археологічні знахідки на Старокиївській горі: археологам пощастило розкопати рештки городища Кия, які датують VI ст. Імена інших засновників Києва – його братів і сестри – зберігаються в назвах київських річок, гір, вулиць: річка Либідь, гори Щекавиця та Хоривиця.

Билина про Кирила Кожум'яку оповідає про поєдинок богатиря з печенігом, про що є згадки в «Повісті минулих літ» під 993 р. Мініатюра з літопису. XV ст.

Які уснопоетичні твори ви читали на уроках у початковій школі? Чому їх називають народними? Коли вони виникли? Як зберігалися? • З яких народних творів історики довідуються про життя за княжих часів?

ПІЗНАЙКАМ Скориставшись інтернетом, перегляньте український мультфільм «Микита Кожум'яка» (2016 р.). Порівняйте пригоди Микити з історією Кожум'яки з української народної казки та поділіться враженнями в загальному колі.

Досліджуємо Роздивіться зображення героїв міфів різних народів. Оберіть одне з них і коротко поясніть, про які обставини життя в давні часи довідуємося на його підставі.

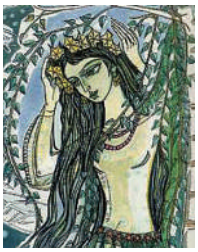

Мавка – героїня слов'янської міфології, яка мешкала в лісах (Художниця С. Караффа-Корбут)

Ра – бог Сонця в єгипетській міфології

Геракл – герой грецької міфології, відомий своїми героїчними подвигами

Зевс – головний бог грецької міфології, покровитель грому і блискавок

Міф, або ***міт*** (від грецького *оповідь*, *розповідь*), – стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, героїв, уявних істот. Слово «міф» уживається ще в одному значенні: ним називають щось вигадане, неіснуюче, фантастичне або й умисно неправдиве.

Оберіть одне з прислів'їв та коротко поясніть, що саме воно свідчить про обставини життя та цінності українців: *Де байрак, там і козак; Козацькому роду нема переводу*; *До булави треба голови; Язик до Києва доведе; На городі бузина, а в Києві дядько; Чого Івась не вміє, того й Іван не навчиться; Хто дбає, той і має; На батозі далеко не заїдеш; Сказав пан «кожух дам», та й слово його тепле.*

Виконайте завдання до тексту.

Найціннішим надбанням усної народної творчості козацької доби були історичні пісні та думи. *Думами* називають

уснопоетичні героїчні твори про важливі події та видатних діячів української історії, що напівпроспівували-напівпромовляли під музичний супровід на бандурі, кобзі чи лірі мандрівні співці-кобзарі.

Бандура

Ліра

Кобза

Більшість кобзарів – вихідці з козацтва. Багатьох із них віддавали в навчання до старих кобзарів ще хлопцями. Опанувавши науку, вони, як і звичайні козаки, брали участь у морських і суходільних походах. Дехто брався до кобзи, підірвавши здоров'я, а найчастіше – втративши зір під час воєнних дій або в неволі.

Героєм однієї з дум є Самійло Кішка. Дума розповідає про відчайдушну спробу українських бранців звільнитися з турецького корабля – галери-каторги. Багато літ поневірявся на турецькій галері з козаками-побратимами Самійло. Нарешті дочекався слушної хвилини. У думі розповідається, як Алкану-паші, «трапезондському княжаті», наснився сон, що провіщав, ніби його галеру пограбовано, наглядачів порубано, а всіх невільників звільнено. Саме так усе й сталося. Потомлені, повернулися турки з бенкету. І все-таки, за наказом Алкана-паші, оглянули галеру, але нічого не помітили й заснули міцним сном. Кішка роздобув ключі, відімкнув кайдани і невільники повстали. Незабаром козацьке товариство вітало Кішку:

Здоров, – кажуть, – здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси в неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!

На підставі повідомлень писемних джерел історики дійшли висновку, що дума відтворює справжні історичні події. У 80-х роках XX ст. було віднайдено документи, які підтвердили, що в одній із битв з турками (найпевніше, у вересні 1620 р.)

Самійло Кішка потрапив до турецької неволі. Протягом семи років поневірявся на галері, проте й на мить не полишав надії визволитися. Коли випала нагода, підняв повстання та разом із товаришами повернувся додому.

Складіть план розповіді про українські народні думи як історичне джерело.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/VYo4b70* або кодом, прочитайте тексти про оспівані у фольклорних творах постаті козацької історії. Поділіться в загальному колі враженнями про подвиги цих діячів.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Правда – неправда»**. Для цього підготуйте по два запитання, які починаються словами «Чи правда, що…» і стосуються усних джерел історії. Умовою гри є те, що одне із запитань передбачає ствердну відповідь («Так, правда»), а інше – заперечну («Ні, неправда»). Обміняйтеся запитаннями в парах або позмагайтеся між рядами.

Що в матеріалах уроку було новим, а про що вже доводилося читати? Яка інформація зацікавила найбільше? Сформулюйте за змістом уроку 2–3 запитання, на які хотіли б отримати відповідь.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

- Скористайтеся словами з «хмарки» та узагальніть матеріал уроку трьома реченнями.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/5UBHzXT* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Скориставшись інтернетом або завітавши до шкільної бібліотеки, знайдіть збірку українських народних пісень. Оберіть одну з них на козацьку тематику і вивчіть напам'ять. Підготуйте розповідь про те, яким подіям присвячено пісню, який вона передає настрій, яку думку утверджує.

Свідки минулого

СТАРТ

Чому зображені пам’ятки є цінним історичним джерелом?

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Герб якого міста, що його заснував король Данило, зображено на малюнку?

Чому зображена пам’ятка є цінним історичним джерелом?

РУСЬ-УКРАЇНА

До якого різновиду джерел належать пам’ятки?

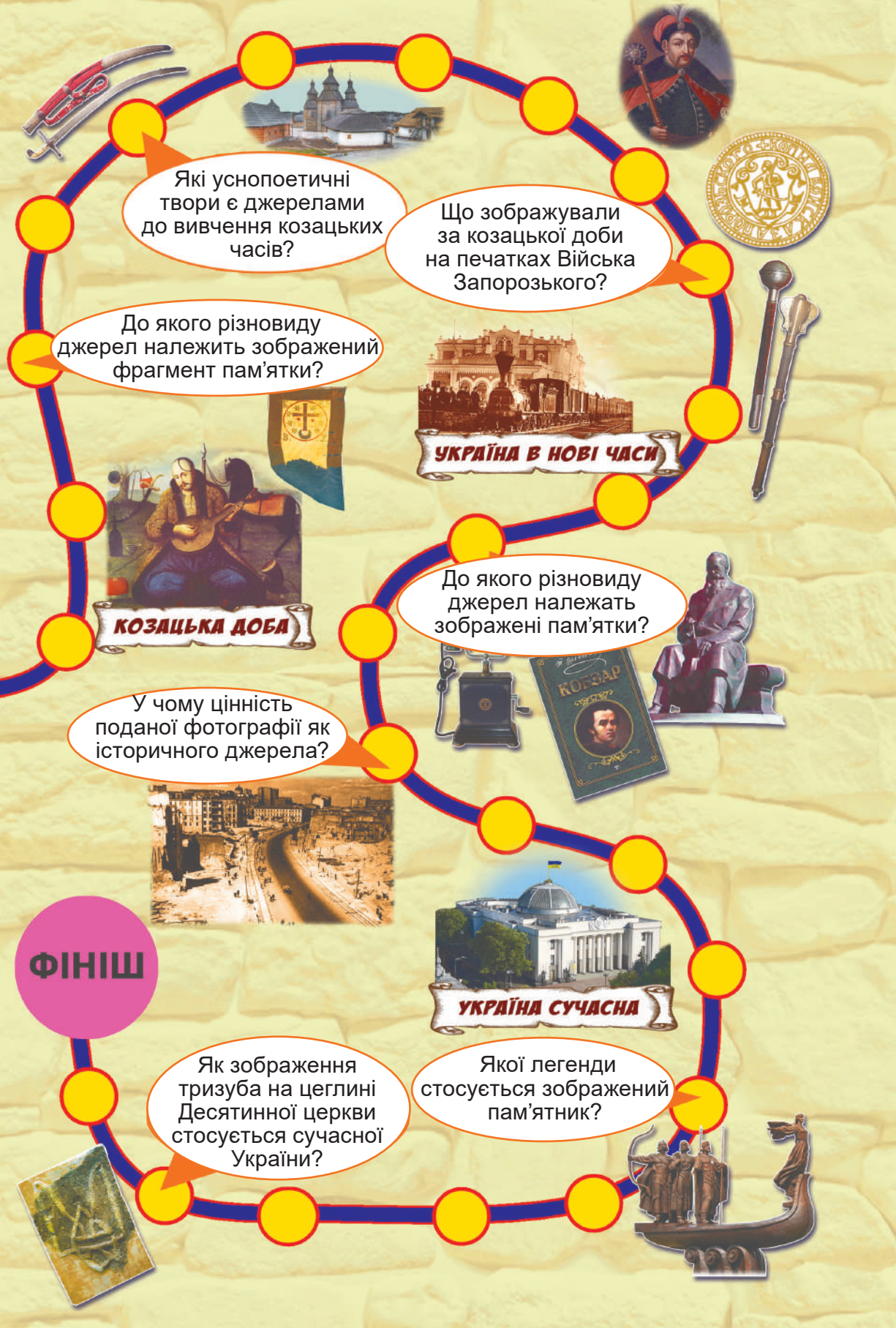
Які уснопоетичні твори є джерелами до вивчення козацьких часів?
Що зображували за козацької доби на печатках Війська Запорозького?
До якого різновиду джерел належить зображений фрагмент пам'ятки?
УКРАЇНА В НОВІ ЧАСИ
КОЗАЦЬКА ДОБА
До якого різновиду джерел належать зображені пам'ятки?
КОБЗАР
У чому цінність поданої фотографії як історичного джерела?
ФІНІШ
УКРАЇНА СУЧАСНА
Як зображення тризуба на цеглині Десятинної церкви стосується сучасної України?
Якої легенди стосується зображений пам'ятник?

Розділ 2
ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР

§ 9 Лічба часу в народів світу та на теренах України

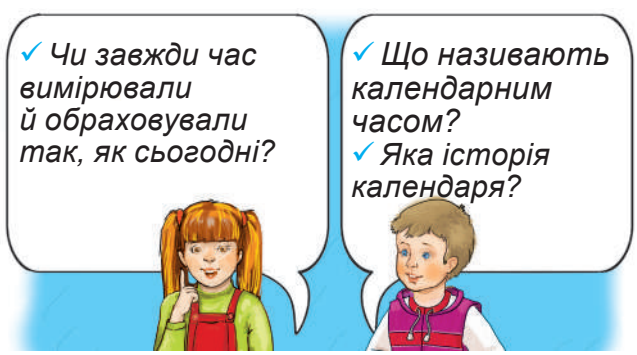

Чому люди здавна прагнули обраховувати час?

Міркуємо Роздивіться фотографії. Що святкують люди, зображені на них? Як ви гадаєте, чи завжди роки лічили так, як нині?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Хоч ви тільки нещодавно закінчили початкову школу, проте вже звикли жити за годинником. Складіть список щоденних обов'язкових справ, поряд указавши час, на який вони випадають, і ви переконаєтеся, що ваш робочий день розплановано по годинах. А в дорослих день подеколи буває розписаний по хвилинах. Недарма кажуть: з усіх речей час належить нам найменше, а бракує його – найбільше.

Цю властивість часу люди помітили давно, тож прагнули винайти чи вдосконалити способи його обліку. Цій меті, зокрема, слугували календарі. Слово «календар» походить з латинської мови. У Давньому Римі так називали боргові книги, тому що боргові відсотки потрібно було сплачувати в перший день місяця. Сьогодні календар – це спосіб розрахунку великих відрізків часу – років, місяців, тижнів, днів, який ґрунтується на рухові видимих небесних тіл – Сонця і Місяця. Календар передбачає поділ тривалих проміжків часу на коротші.

▲ *Тижневий календар Середина XIX ст.*

Час, що відповідає календарю, називають *календарним*. На початку уроку ви записували дату, тобто котрийсь день місяця певного року. В історії *датою* називають точний час події. Наприклад, дата запровадження християнства в державі з центром у Києві, яку історики називають Руссю-Україною, є 988 р.

Поширені в наш час календарі було винайдено дуже давно. Розвиток науки сприяв їх удосконаленню. Навіть така звичайна сьогодні річ, як кількість днів у календарному році (а їх, як ви знаєте 365, проте раз на чотири роки з'являється додатковий 366-й день), усталилася не одразу. За давнини в різних народів рік міг тривати від 300 до 400 днів і починатися будь-якої пори року або й узагалі з приводу якоїсь події (повені річки, заснування міста тощо). Тому визначити точний календарний час подій, що відбулися тисячі й тисячі років тому, дуже складно.

Які одиниці вимірювання часу ви знаєте? • Що таке календар? • Як пов'язані поняття «календар», «календарний час», «дата»?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/1le53mM* або кодом, прочитайте уривок з роману початку XVIII ст. про пригоди Робінзона Крузо, який унаслідок кораблетрощі опинився на безлюдному острові і прожив там 28 років, та статтю про один з різновидів календарів. Поділіться в загальному колі враженнями про те, які історичні факти використав автор пригодницького роману.

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації та обміркуйте, про що свідчить існування різних календарів. Чи можна вважати календар винаходом? Як у календарях різної форми показували поділ року на коротші проміжки часу – місяці, тижні, дні?

▲ *Календар мая*

▲ *Давньоєгипетський астрономічний календар*

▲ *Індуїстський календар*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Спостерігаючи за зміною дня і ночі, люди здавна помітили зв'язок між тривалістю дня і положенням Сонця, тим, як виглядає Місяць, появою на небі зірок і їх взаємним розташуванням. Ці спостереження відбивають календарі. Прагнення погодити між собою добу, місяць і рік зумовили появу трьох різновидів календарів: сонячного, місячного та місячно-сонячного.

Сьогодні майже всі країни світу використовують сонячний календар, що ґрунтується на рухові Сонця. Один з найперших сонячних календарів створили давні єгиптяни. Вони помітили, що початок літнього сонцестояння пов'язаний із передранковим сходженням найяскравішої зірки – Сіріуса. Єгиптяни називали її «зіркою собаки» (за назвою сузір'я Великий Пес). Ця назва перейшла потім до давніх римлян, які називали її «Stella canikula» чи просто – Канікула. Передранкова поява Канікули збігалася із настанням найспекотнішої пори року, через що доводилося робити перерву в різних заняттях. Цей період римляни називали днями Канікули. З латинської мови слово «канікули» перейшло в інші мови зі значенням перерви в навчанні.

Батьківщиною місячного календаря, заснованого на рухові Місяця, уважають Вавилон. У цій давній державі користувалися календарем, що складався з 12 місяців – по 29 і 30 днів у кожному. Кількість днів була змінюваною, щоб перше число кожного наступного місяця збігалося із появою на небі нового місяця. Початком нового року вавилонці вважали осінній місяць Тішрей, хоча рахунок місяців розпочинали від місяця Нісану, що припадав приблизно на період від 22 березня до 22 квітня. Місячний календар зберігся і дотепер у деяких східних країнах.

Оскільки місячний рік на 10–12 днів коротший за сонячний рік, доводилося час від часу призначати додаткові дні або додатковий місяць. Щоб уникнути цієї незручності, винайшли місячно-сонячний календар. Таким календарем послуговувалися у Вавилоні, Іудеї, давніх Греції, Римі та Китаї. У наш час місячно-сонячний календар зберігся в Ізраїлі. Його застосовують також для обчислення дати святкування Великодня.

Записи в літописах свідчать, що календар, яким користувалися мешканці нашої землі тисячу років тому, ґрунтувався на фазах Місяця. А оскільки основним їхнім заняттям було землеробство, то життя було пов'язане зі змінами пір року. Це змушувало наших предків у календарних обчисленнях не відставати від річного сонячного циклу, а отже, регулярно підправляти місячний календар, вставляючи час від часу тринадцятий місяць – у різних поселеннях порізному. Це призводило до плутанини. Тому, як припускають, і з'явилася нелюбов до числа 13, що збереглася як забобон до наших днів.

Як спостереження за природними явищами підштовхнули людей до винайдення календаря? • Про які різновиди календарів довідалися? • Як пов'язана історія календаря та шкільні канікули? • Яким календарем користувалися мешканці нашої землі тисячу років тому?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/fle5Zrd* або кодом, прочитайте статтю про одну з найзагадковіших історичних пам'яток світу. Поділіться інформацією в загальному колі, розповівши про те, як історики довідалися про час створення пам'ятки.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Тлумач»**. Задумавши слово, що стосується теми уроку, тлумач описує його значення у формі загадки. Наприклад: «Це слово пов'язує назву зірки, свійської тварини, ім'я героя відомої дитячої книжки та найбажаніший час для школярів» (*канікули*). Учасники гри можуть ставити уточнювальні запитання. Коли слово відгадано, змініть тлумача.

Яку нову інформацію ви довідалися на уроці? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.
Прокоментуйте крилаті вислови про час:

- *Час, як вода: усе вперед біжить.*
- *На все свій час.*
- *Згаяного часу і конем не доженеш.*
- *Час усе гоїть.*
- *Роки більше знають, ніж книжки.*

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/uUBHYOZ* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Напишіть невеликий твір-роздум (есе) про те, чому, на вашу думку, люди святкують початок Нового року, про які традиції святкування Нового року ви знаєте.

Дідух – символ різдвяно-новорічних свят в українців, що уособлює добробут, мир, злагоду, має силу оберегу. Звичай прикрашати оселю під час зимових свят снопом жита-пшениці з попереднього врожаю сягає дохристиянських часів і є свідченням землеробського календаря наших предків. У різних регіонах України склалися свої традиції виготовлення дідуха.

§ 10 Лічба часу в історії

Як хронологія допомагає історикам у дослідженні минулого?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Зображення на якій з них засвідчують час у минулому, найбільш віддалений від сьогодення? На підставі чого ви зробили такий висновок? Як ви думаєте, чи швидко змінюється життя людей?

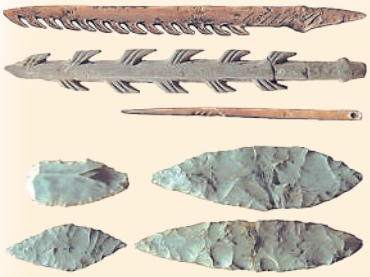

◀ *Гарпуни, голка, наконечники списів та леза ножів*

▶ *Пектораль скіфського царя*

▲ *Браслети з бивня мамонта з Мізинської стоянки*

▲ *Гармати з колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Досліджуючи минуле, історики раз по раз змушені відповідати на запитання, коли сталася та чи та подія. Через те що народи світу обраховували й обраховують час порізному, зробити це не завжди просто. Визначити точний час певної події, тобто її дату, допомагає **хронологія** – наука, що вивчає способи обчислення часу. У хронології послуговуються поняттям «літочислення», або «ера». **Літочисленням** називають лічбу років від певної події. Тож хронологія визначає зв'язок між подіями в часі, переводить на сучасне літочислення дати інших літочислень та календарів, розставляє історичні події в календарній послідовності.

Е́ра – система літочислення, а також початок літочислення, пов'язаний з якою-небудь історичною або легендарною подією. Його уживають і як синонім до слова «період».
Епо́ха (від грецького – *зупинка в лічбі років, важливий момент*) – великий проміжок часу з визначними подіями, явищами або процесами в житті людей.

Слово «хронологія» запозичене з грецької мови. Походить воно від імені давньогрецького титана Кроноса (Хроноса). Міфи розповідають, що через страх бути позбавленим влади власними дітьми він пожирав їх. За уявленнями давніх греків Кронос символізував час, який поглинає теперішнє, перетворюючи його на минуле.

Послідовність подій у часі називають *хронологічною*. Для історика хронологічна послідовність людських діянь і є **історичним часом.** Щоб орієнтуватися в розмаїтті подій минулого, історики для зручності поділяють історичний час на великі відтинки – періоди, або епохи.

Що досліджує хронологія? Як назва цієї науки пов'язана з уявленнями давніх греків про час? • Що в історії називають датою, літочисленням (ерою), епохою? • Що таке історичний час?

Досліджуємо

Укладіть хронологічну послідовність подій власного життя. Для цього виберіть кілька важливих подій: наприклад, коли народилися, коли пішли до школи, коли закінчили початкову школу, коли навчилися їздити на велосипеді (роликах, скейті) чи плавати тощо. Щоб ці події відбивали ваше реальне життя, їх треба перелічити послідовно – спершу ті, що відбулися раніше, а потім ті, що сталися пізніше.

Виконайте завдання до тексту.

Попри різні літочислення укладати хронологічну послідовність подій уміли й автори історичних творів давніх часів. Наприклад, саме так розташовано події в наших літописах. Назва «літопис», як ви вже знаєте, походить від двох слів – «писати» і «літа» («роки»). Так само укладали хроніки в західноєвропейських державах.

400–500 років тому в Україні поступово узвичаїлася лічба років, яку ми використовуємо й тепер. В Україні, як і в більшості сучасних країн, користуються літочисленням *від народження (Різдва) Ісуса Христа*, життя якого поклало початок одній з найбільших світових релігій – християнству. Це літочислення називається *християнським*, або **нашою ерою.** *Наша ера,* або *ера від Різдва Христового,* зазвичай позначається скорочено – *н. е.,* або *від Р. Х.* Отже, ми живемо в *нашій ері,* або в *ері від Р. Х.* Про все, що сталося до першого року *н. е.,* кажуть, що це відбулося *до нашої ери* (скорочено *до н. е.),* або *до Різдва Христового* (скорочено *до Р. Х.).* Зверніть увагу, що від початку нашої ери роки обраховуємо й розташовуємо на уявній лінії, що символізує плин часу, у звичайній послідовності – зліва направо, а стосовно періоду до нашої ери – навпаки, тобто справа наліво. Про обчислення років до н. е. та з переходом через еру детально дізнаєтеся в 6 класі.

Кожні сто років історичного часу називають **століттям,** або **віком.** Тисяча років – це **тисячоліття.**

Сформулюйте за текстом 5–6 запитань, обговоріть їх у парах.

Чи знаєте ви, що щороку в Україну наприкінці серпня – у вересні приїжджають паломники з Ізраїлю для святкування свого традиційного нового року? Восени 2021 р. святкували 5782 рік. Обміркуйте, чому в давні часи в різних куточках світу застосовували різні літочислення, а сьогодні віддають перевагу одному. Чому попри це деякі народи продовжують зберігати літочислення, яке є для них традиційним?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/hIrqwKz* або кодом, прочитайте статтю про випадкову знахідку, цінність якої підтвердили історики. Повідомте в загальному колі про історичну пам'ятку, про яку довідалися, застосовуючи поняття «наша ера». Чи відповідає рік, викарбуваний на монеті, сучасному літочисленню?

Щоб уявити плин часу, намалюймо пряму лінію. На ній позначатимемо один за одним різні роки. Праворуч розташуємо рік, у якому ми живемо, ліворуч – попередні роки або століття. Цю лінію в історії називають *лінією часу*.

Лінія (стрічка, або ***шкала) часу*** – графічне позначення плину часу, яке дає змогу проілюструвати послідовність і тривалість історичних подій. Усі задачі, запропоновані в підручнику, потрібно розв'язувати, використовуючи лінію часу. Перше століття нашої ери починається в 1-му році й закінчується в 100-му році. Відповідно друге століття починається в 101-му році, а закінчується в 200-му році. Отже, початкові роки століть – це 101, 201, 301 ... 1901, а роки з нулями (100, 200, 300, 2000) – це останні роки століть.

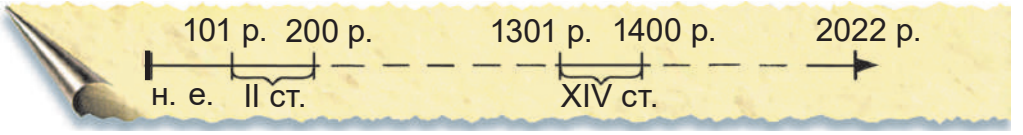

За допомогою таблиці на відповідність років століттям виконайте завдання.

1–100 рр.	801–900 рр.	901–1000 рр.	1001–1100 рр.	1101–1200 рр.	1201–1300 рр.	1901–2000 рр.
I ст.	IX ст.	X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.	XX ст.

• У якому році починається XIX ст.? • Запишіть будь-який рік XIV ст. • До якого століття належить 1648 р.? • Запишіть, у якому році починається XV ст. • Який рік є останнім у XVI ст.? • Запишіть будь-який рік, що належить до кінця VIII ст.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Аліса в Задзеркаллі»**. Для цього на невеличких картках запишіть будь-який рік з минулого у дзеркальному відображенні (тобто навпаки), наприклад: 1648 як 8461. Зберіть картки в капелюх або кошик. За допомогою лічилки оберіть супутника чи супутницю Аліси. Вони тягнутимуть картки із загадками – домовтеся про їх кількість. Завдання гравців – правильно назвати рік, визначити, до якого століття він належить. Правильні відповіді схвалюйте оплесками. (Грати буде цікавіше, якщо, скориставшись інтернетом, з'ясовуватимете, які історичні події відбулися кожного року, – це дасть вам змогу переконатися, що в минулому не було років без подій.)

Поділіться враженнями про урок, продовживши речення: *На сьогоднішньому уроці я дізнався / дізналася… Сьогодні на уроці я навчився / навчилася… замислився / замислилася про…*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Назвіть: 1) будь-який рік V ст.; XV ст.; XIX ст.; XXI ст.; 2) до яких століть належать 860 р.; 1199 р.; 1648 р.; 1840 р.; 3) до якої половини і яких століть належать 899 р.; 1264 р.; 1709 р.; 1939 р.

Виберіть з «хмарки» 3–5 слів, про значення яких довідалися на уроці, та витлумачте їх.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/9UBHXv7* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Підготуйте повідомлення про події одного, десяти чи п'ятдесяти років тому на підставі інтерв'ю з батьками, дідусями чи бабусями або іншими дорослими. Запропонуйте їм дати відповідь на запитання: «Яка подія з минулого є для вас найбільш пам'ятною?». За бажанням можете виконати завдання спільно з кількома однокласниками та однокласницями, об'єднавши повідомлення в літопис «Голоси часу». Таку проєктну роботу можна доповнити лінією часу, на якій позначити роки, про які розповіли ваші рідні, а також малюнками про згадані події.

§ 11 Способи впорядкування хронологічних даних

Які запитання, пов'язані з часом, постають перед дослідниками минулого?

Міркуємо Роздивіться фотографії. Чи можете їх розташувати на лінії часу? Скільки часу, на вашу думку, пройшло між створенням фотографій – років, десятиліть, століть? Як стає у пригоді стрічка часу для відповіді на ці запитання?

Виконайте завдання до тексту.

На уроках історії в 5 класі ви навчитеся розв'язувати *хронологічні задачі* – так називають завдання, які передбачають лічбу років. Щоб правильно виконувати такі завдання, дотримуйтеся певної послідовності, а саме:

1. Накресліть лінію часу – пряму лінію, переділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певну кількість років.

2. На початку лінії поставте більшу та чіткішу риску – початок відліку, а наприкінці – стрілочку, що символізує рух часу.

3. Для орієнтації в часі поставте рік, у якому живемо.

4. Якщо для розв'язку хронологічної задачі вам не потрібно позначати однакові проміжки часу (століття або тисячоліття), то перервіть лінію пунктиром.

5. На лінії часу запишіть умову завдання.

6. Поряд із лінією виконайте обчислення та запишіть стислу відповідь до завдання.

Що називають хронологічними задачами? Чому для їх розв'язування потрібна лінія часу? • Накресліть лінію часу. Позначте на ній рік свого народження та рік, коли пішли до школи. Обчисліть, скільки вам буде років, коли закінчите школу. (Позначте той рік на лінії часу.)

Досліджуємо

Перекажіть одне одному, яких дій треба дотримуватися, щоб розв'язати хронологічну задачу. Оберіть один з поданих нижче різновидів задач та уважно прочитайте коментар до розв'язку. Спробуйте розв'язати задачу самі. Перевірте записи одне в одного, порівняйте з коментарями в підручнику.

• **Задачі на встановлення віддаленості події від сьогодення.** (*Скільки років тому відбулася подія, якщо відома її дата?*)

Обчисліть, скільки минуло років від упровадження християнства як державної релігії у Русі-Україні в ***988 р.*** до сьогодення.

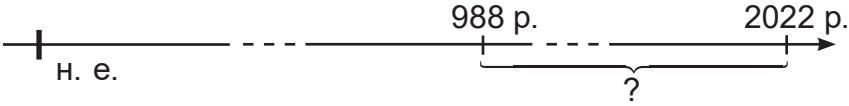

2022 – 988 = 1034

• **Задачі на встановлення віддаленості однієї події від іншої.** (*Скільки минуло років від однієї події до іншої?* або *На скільки років одна подія відбулася раніше за іншу?*)

Обчисліть, скільки минуло років від початку володарювання княгині Ольги (***945 р.***) до її подорожі до візантійської столиці в ***957 р.***

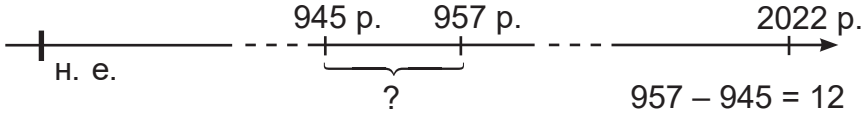

957 – 945 = 12

• **Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від сьогодення.** (*У якому році відбулася подія, якщо відомо, що від неї минуло ... років?*)

У 1989 році урочисто святкували 500-річчя виникнення українського козацтва. Якого року сягає перша згадка про козаків у писемних джерелах?

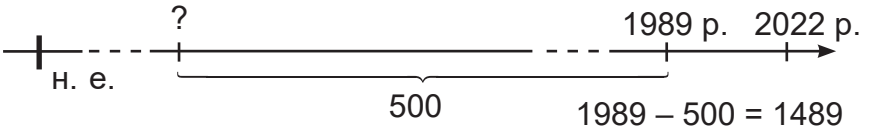

• **Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від іншої події.** (*У якому році відбулася подія, якщо відомо, що це сталося після вказаної події за певну кількість років?*)

Успенський собор Києво-Печерської лаври було збудовано на 27-й рік від заснування монастиря в 1051 р. Обчисліть, коли його було збудовано.

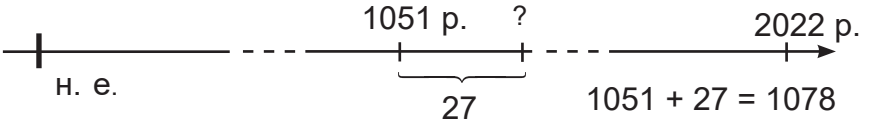

Оберіть дві задачі із запропонованих нижче. Розв'яжіть їх, зробивши потрібні записи на лінії часу.

1. У 1996 році розпочато друкування української грошової одиниці – гривні. Скільки відтоді минуло років?

2. Згідно з літописом, у п'ятнадцятий рік XII ст. за часів князювання Володимира Мономаха в Києві було збудовано перший дерев'яний міст через Дніпро. Скільки років тому відбулася ця подія?

3. У березні 2014 р. святкували 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Обчисліть, у якому році він народився.

4. Гетьманування українського гетьмана Кирила Розумовського розпочалося 1750 р., а закінчилося 1764 р. Скільки років Розумовський тримав гетьманську булаву?

5. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського вийшов друком у 1898 р. – на четвертий рік роботи вченого у Львівському університеті. Коли М. Грушевський очолив кафедру історії України – першу в нашій історії?

6. Першу датовану рукописну книгу на наших землях Остромирове Євангеліє написано 1057 р., а першу друковану книгу Апостол видано 1574 р. Скільки минуло років між обома подіями? Скільки років найдавнішій рукописній книзі?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Для впорядкування хронологічних даних історики укладають різноманітні хронологічні таблиці. За хронологічними таблицями зручно відтворювати події з життя історичних постатей або перебіг певної історичної події. Для того щоб порівнювати, що відбувалося в той самий час у різних державах, укладають *синхронізовані таблиці*.

Як приклад розгляньте хронологічну таблицю «Перші київські князі». Зауважте, що тире між роками означає, що подія тривала від першого з указаних років до другого. Кома між роками вказує на те, що одна подія відбулася в перший з наведених років, а друга – у другий або що схожі події відбувалися в зазначені роки. Двома буквами *рр.* позначають скорочено слово «роки».

Перші київські князі

Роки	Події
Кінець VI – початок VII ст.	Життя легендарного засновника Києва – Кия
860 р.	Похід Аскольда на Візантію
882–912 рр.	Правління Олега
907, 911 р.	Походи Олега на Візантію
912–945 рр.	Князювання Ігоря
941, 944 р.	Походи Ігоря на Візантію
945–964 рр.	Князювання Ольги
957 р.	Подорож Ольги до Константинополя
964–972 рр.	Князювання Святослава
967–968 рр.	Перший Балканський похід Святослава
969–971 рр.	Другий Балканський похід Святослава; війна з Візантією

Про яких володарів держави із центром у Києві довідалися? • Коли князював Святослав? Які події сталися за князювання Святослава? • Скільки років минуло від князювання Ігоря до сходження на престол Святослава? • Хто володарював перед Святославом?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/GIe60GD* або кодом, прочитайте оповідання про княгиню Ольгу. Поділіться в загальному колі враженнями від прочитаного. Запропонуйте розв'язати хронологічну задачу, яку складіть на підставі оповідання та хронологічної таблиці.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/PIrerYv* або кодом, перегляньте відео про цінну археологічну пам'ятку – Мартинівський скарб та поділіться враженнями про неї. Що нового довідалися про історію княжих часів? Складіть на підставі інформації з відео кілька хронологічних задач різних типів, запропонуйте розв'язати їх у загальному колі.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Історична математика»**. Позмагайтеся, хто швидше розв'яже запропоноване історичне рівняння. (*Правильно виконавши обчислення, отримаєте століття, у якому відбулася Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького.*)

(**a** + **b** + **c**) : **3** – **3** = ?, де **a** – століття, у якому ви народилися, **b** – століття, у якому народилися ваші батьки, **c** – століття, у якому жив Тарас Шевченко.

Чи цікаво вам було розв'язувати хронологічні задачі? А складати? Поділіться враженнями про сьогоднішній урок, продовживши речення: *На сьогоднішньому уроці я дізнався / дізналася… навчився / навчилася… замислився / замислилася про…*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. • Чому хронологічні задачі, які розв'язують історики, часто є «задачами з кількома невідомими»?

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/JUBH6Iq* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Розв'яжіть хронологічні задачі.

1. Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка побачило світ 1840 р. Скільки відтоді минуло часу? У якому році святкуватимуть 200-літній ювілей «Кобзаря»?

2. Першим космонавтом незалежної України, який побував у космосі, був Леонід Каденюк. Політ відбувся 1997 р. Скільки років минуло відтоді? На який рік від проголошення незалежності України це сталося?

§ 12 Історія приладів для вимірювання часу

Чому історикам важливо знати, як вимірювали час у минулому?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте текстівки до них. Поділіться припущеннями, навіщо за давнини на міських вежах установлювали годинники з дзвоном. Чи важливо для вас орієнтуватися в часі та за допомогою яких пристроїв ви це робите?

• Біг-Бен – 96-метрова вежа з годинником – символ Лондона. Уперше дзвін на лондонській вежі, яку ми бачимо сьогодні, пролунав улітку 1859 р. Від 2017 р. на Біг-Бені триває реставрація, під час якої розібрали годинник, зокрема його 11-тонний механізм. Реставратори знайшли «часову капсулу» – послання, яке залишили під дахом споруди робітники, коли реставрували вежу в 50-х роках XX ст. «Знахідка цієї капсули подарувала нам справжнє відчуття історії та зв'язку з тими, хто працював над збереженням пам'ятки», – розповів головний архітектор реставраційного проєкту.

▲ *Біг-Бен у Лондоні*

• Ратуша – будівля з вежею на центральній площі Львова, де працював магістрат – колективний орган, який управляв містом. Годинник на львівській ратуші вперше згадують у 1404 р. Упродовж століть його кілька разів за-

▲ *Львівська ратуша*

мінювали. Зокрема, у 1836 р. на вежу встановили новий годинник, який виготовили у Відні. Проте невдовзі його знищила пожежа. Від 1851 р. львів'янам служить інший годинник віденських майстрів.

Досліджуємо

Роздивіться зображення різноманітних годинників. Чому люди продовжують удосконалювати пристрої для вимірювання часу?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Найвідоміший пристрій для вимірювання часу – годинник. Дуже давно люди навчилися визначати час у світлу пору доби за положенням Сонця. Цій меті слугували сонячні годинники. Вони складаються зі стрілки-покажчика, яка відкидає тінь (вона має назву *гно́мон*), і циферблата.

У Давньому Єгипті користувалися також водяними годинниками: час вимірювали за допомогою витікання води з посудини. У Давній Греції такі годинники застосовували, зокрема, щоб контролювати тривалість виступу ораторів. Удосконалення саме водяних годинників сприяло появі механічних пристроїв для вимірювання часу.

▲ *Пісковий годинник*

Здавна в різних куточках світу використовували й піскові годинники. Час у них відміряли пересипанням цівки піску з однієї порожнини до іншої, з'єднаних вузьким перешийком з отвором. Після пересипання піску з верхньої порожнини в нижню пристрій доводилося перевертати.

У Давньому Китаї та Індії були поширені вогняні годинники. У Китаї такий годинник часто мав форму свічки. Деревний порошок змішували з ароматними речовинами, і з цього тіста

виготовляли палички, які могли горіти кілька місяців. Вогняний годинник можна було застосовувати і як будильник. Для цього в певних місцях палички підвішували металеві кульки, які, коли свічка дотлівала, втрачали опору й падали, сповіщаючи звуком, що потрібний час настав.

▲ *Годинник, установлений 1410 р. на ратуші у Празі, працює і донині. Він показує роки, місяці, дні та години, час сходу й заходу Сонця і Місяця*

Китай уважають батьківщиною і механічного годинника, для роботи якого використовують маятник. Механічні годинники встановлювали на дзвіницях соборів, вежах міст. Гучні дзвони сповіщали про час на ціле місто й передмістя. Згодом стали використовувати кишенькові годинники, а наручні набули поширення близько 150 років тому. Надточний механічний годинник називають *хронометром*. Похибка у вимірюванні часу в таких механізмах становить лише кілька секунд за добу.

Із розвитком новітніх технологій змінилися й годинники. Сучасний смартгодинник – це складний комп'ютеризований пристрій, який слугує для відтворення музики, прийому сповіщень та дзвінків з мобільного телефону, відстеження маршрутів, збору різноманітної інформації. Утім, вимірювання та планування часу лишається його основною функцією.

Що довідалися про історію приладів для вимірювання часу? • Які переваги і недоліки різних типів годинників? • Поміркуйте, які годинники були символом могутності, витвором мистецтва та предметом розкоші.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/qIe6YOQ* або кодом, прочитайте легенду про хороброго ченця, який урятував Львів від несподіваного нападу завойовників. Розкажіть однокласникам та однокласницям, як годинник прислужився справі порятунку міста.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Юлієві Цезарю, одному з найвідоміших римських володарів, приписують фразу: «Римляни завжди перемагають, проте, на жаль, не знають, коли це трапилося». Щоб покласти край неточностям в обрахунку часу на підвладних територіях, де його визначали по-різному, імператор розпорядився запровадити новий календар, єдиний для всієї імперії. Той календар так і назвали – *юліанським*. Утім, і він не був точним. Похибку усунули в календарі, що отримав назву *григоріанського* – від імені Папи Римського Григорія XIII. Цей календар розроблено наприкінці XVI ст.

На українських землях тривалий час користувалися і юліанським, і григоріанським календарями. Перехід на григоріанський календар на державному рівні було запроваджено в Українській Народній Республіці з 16 лютого 1918 року – цей день стали вважати 1 березня 1918 року. Відтоді обрахунок років за юліанським календарем стали називати «старий стиль», а за григоріанським – «новий стиль». Різниця між стилями для XVIII ст. становить 11 діб, для XIX ст. – 12 діб, для XX ст. і сьогодення – 13 діб. Відмінності в календарях наочно демонструє святкування Різдва. У західноєвропейських країнах, де католицька церква дотримується григоріанського календаря, який збігається з офіційним, свято припадає на 25 грудня. А в Україні та інших країнах, де поширена православна церква, яка живе за юліанським календарем, Різдво вшановують 7 січня (насправді, так само 25 грудня, але за юліанським календарем).

Сьогодні в нашій країні лічбу років здійснюють за григоріанським календарем, як і в більшості країн світу. У народів, що сповідують іслам, літочислення ведеться від 622 н. е. (від часу переселення Мухаммеда – засновника ісламу – у Медину).

Як пов'язані «старий» та «новий» стилі? • Як обраховують роки в Україні сьогодні? • Що довідалися про сучасний календар Різдвяних свят?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/cIrtj4z* або кодом, перегляньте відео про дивовижні годинники. Поділіться в загальному колі враженнями про той пристрій, який сподобався вам найбільше.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Часомір»**. Для цього виготовіть з паперу годинник із циферблатом і позмагайтеся в командах в умінні визначати час. Стежте, аби правильно українською вживати словесні формули позначення часу (наприклад, *п'ять хвилин на шосту, за чверть третя, пів на восьму, чверть по сьомій*).

Які історичні факти з матеріалів параграфа переконали особисто вас, що сучасне життя пов'язане з минулим?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/gUBJkeb* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Виконайте (на вибір) одне із запропонованих завдань.

1. Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/vIe6ZBt* або кодом, прочитайте статтю. Що з неї довідалися про святкування нового року? Яка інформація з матеріалів уроку допомагає зрозуміти давні традиції українців? Підготуйте за матеріалами статті стисле повідомлення про календарні зміни, без знання яких давній звичай святкувати новий рік 1 вересня є незрозумілим.

2. Розкажіть, що зазвичай ви робите в той час, який позначено на малюнках. Складіть казкову розповідь про свою подорож машиною часу: 1) оберіть епоху, у яку хотіли б потрапити; 2) уявіть, що вам довелося б робити у ті самі години; 3) поміркуйте про те, як пов'язані умови життя та відчуття часу.

§ 13 Історія світу та України на лінії часу

Чому і навіщо історію поділяють на періоди?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте текстівки до них. До історичної спадщини яких народів належать зображені пам'ятки? Які з пам'яток є подібними? Чи можна на підставі цієї подібності робити висновок про схожі умови життя, знання та вміння людей, які мешкали в різних куточках світу?

◀ *Зображення бізона в печері Альтаміра, що в Іспанії. Близько 15 тис. років тому*

▶ *Малюнок на камені в історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила» в Запорізькій області. Близько 20 тис. років тому*

▲ *Кам'янець-Подільська фортеця, побудована в XIV ст. Сучасна світлина*

▲ *Замок Шамбор у Франції, побудований у XVI ст. Сучасна світлина*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Ви вже знаєте, що, аби орієнтуватися в розмаїтті подій минулого, історики для зручності поділяють історичний час на великі відтинки – періоди, або епохи. Зауважте, що слово «період» у цьому значенні вживають для окреслення важливого етапу в історії країн і народів, для якого характерні визначні події, явища тощо.

Історико-культурною епохою називають великий проміжок часу в історії людства, що певними спільними ознаками відрізняється від інших історичних періодів, адже *культура* – сукупність матеріальних і духовних цінностей, тобто усе, чого досягло людство у своєму розвитку.

Життя людей у ту саму культурну епоху в різних частинах Європи, попри деякі відмінності, мало багато спільного. Наприклад, за найдавнішого періоду в історії люди, хоч де б вони жили, користувалися схожими примітивними знаряддями праці, виготовленими спершу з каменю та дерева і тільки згодом – з металу. Схожими були найдавніші людські житла, подібним був одяг і хатнє начиння. Історики припускають, що й уявлення про світобудову в тих людей, їхні знання та вміння були однаковими.

В історії європейських народів виокремлюють кілька історико-культурних епох.

Найдавніший період історії людства від появи пралюдей до виникнення міст, держав і появи писемності називають **первісністю**, або **первісною добою.** Це найдовший період в історії людства. Первісна доба тривала від **1 млн років** тому до **IX–VIII ст. до н. е.** За цієї доби люди навчилися виготовляти найпростіші знаряддя для мисливства й збиральництва, обробітку землі. Саме тоді виникли кам'яні сокири, дерев'яні списи, лук і стріли. Пізніше люди приручили й одомашнили тварин, навчилися вирощувати рослини, ткати, виготовляти одяг, посуд, будувати житло. Поступово виникли міста, у яких розвивалися ремесло й торгівля. Люди винайшли писемність. Згодом утворилися держави.

Інша давня епоха в історії людства – **античність.** Назва походить від латинського слова *антікос*, що означає «давній». Ця епоха тривала від **IX–VIII ст. до н. е.** до кінця **V ст. н. е.** В античну епоху на теренах Європи постали перші держави. Історію античності пов'язують із Давньою Грецією і Давнім

Римом. Саме греки першими створили демократичну державу, тобто таку, де громадяни користуються політичними правами, беруть участь в управлінні державою. Принципи демократії (народовладдя) та свободи людини покладено в основу всіх вільних держав сучасного світу. В античному світі досягли розквіту всі, без винятку, сфери культури – освіта, наука, література, мистецтво тощо.

Середні віки, або **середньовіччя**, – наступна історико-культурна епоха. Вона тривала тисячу років – від кінця **V** до кінця **XV ст.** Назву цієї епохи пояснюють так: вона охоплює період між історією стародавнього світу та новою історією (новим часом). У Європі середні віки – це доба панування християнської релігії. А ще це період лицарства, могутніх володарів, які силою зброї відвойовували собі нові землі. Саме тому образ цієї епохи втілено в спорудах величних храмів та неприступних фортець – замків.

Новий час – це епоха від кінця **XV** до початку **XX ст.** Початком її стало відкриття європейцями невідомих їм раніше земель і морських шляхів, що узвичаєно називати *Великими географічними відкриттями*. Світ одразу став майже вдесятеро більшим, що зумовило незворотні зміни в господарюванні, виробництві знарядь праці та транспортних засобів. Саме в новий час з'явилися великі механізовані виробництва, спершу фабрики, а потім і заводи. Невпізнанно змінилося життя людей. Розросталися міста, змінилися відносини між людьми, почала розвиватися наука та технології.

Період, який охоплює час від початку **XX ст.** і **до сьогодення**, називають **новітньою історією.** Хоч ця культурно-історична доба є найкоротшою, вона надзвичайно насичена подіями, що вплинули на життя людства. У цей час відбулося дві світові війни. *Світовою* називають війну, у вир якої втягнуто дуже багато країн. Перша світова війна тривала від 1914 до 1918 р. У ній брали участь 38 країн. Унаслідок неї невпізнанно змінилася карта Європи, зокрема після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій з'явилися нові країни. На тлі Першої світової війни відбувалася й Українська революція (1917–1921 рр.), під час якої український народ прагнув вибороти незалежність. Друга світова війна (1939–1945 рр.) була найкривавішою війною за всю історію. Після її завершення людство докладало зусиль, аби унеможливити

воєнні конфлікти в майбутньому. Зокрема, було створено Організацію об'єднаних націй (ООН), яка 1948 р. ухвалила Загальну декларацію прав людини – документ, який найвищою цінністю визнавав життя людини. Серед країн-засновників ООН була і Україна.

Період новітньої історії прикметний нечуваним розвитком технологій, науки і виробництва, центрами яких стали міста. У цей час людство підкорило космос, з'явилися звичні нам транспорт, електронні прилади та засоби зв'язку. Водночас особливої гостроти набули проблеми збереження довкілля, подолання бідності та хвороб. Та й війни, що завдають шкоди сталому розвиткові людства, на жаль, не стали фактом минулого.

Що називають історико-культурною епохою? На підставі яких ознак їх виокремлюють? • Які історико-культурні епохи виокремлюють в історії європейських народів?

Накресліть лінію часу та позначте на ній історико-культурні епохи в історії європейських народів, указавши хронологічні межі кожної. • Обміркуйте, які ознаки притаманні сучасній епосі.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/rIrtAwu* або кодом, перегляньте відео про Кудрявський скарб. Пам'яткою якого періоду історії України є ця археологічна знахідка? Поділіться в загальному колі враженнями про річ, яка вам сподобалася найбільше. На дозвіллі довідайтеся про історію знахідки, намалюйте дивоптаха з прикрас та поміркуйте, чи подібний він до казкової жар-птиці.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/VIe5N2q* або кодом, прочитайте історичне оповідання про події, що засвідчили початок одного з періодів історії України. Поділіться в загальному колі інформацією про те, якого часу сягає перша згадка про цей період в писемних джерелах.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Машина часу»**. Для цього нехай усі в класі напишуть на окремих смужках паперу по одній відомій історичній події, факту чи пам'ятці, які стосуються різних епох. Зберіть смужки в капелюх. За допомогою лічилки оберіть, хто керуватиме машиною часу. Завдання керманича: витягши з капелюха «завдання для подорожі», правильно вказати епоху, у яку має перенестися машина часу.

Досліджуємо Проаналізуйте схему. Які періоди виокремлюють в історії України? Коротко схарактеризуйте кожен за планом: 1) яку назву має період; 2) які його хронологічні межі; 3) які найвизначніші події відбулися в цей період.

РУСЬ-УКРАЇНА (IX–XIII ст.)

Понад тисячу років тому наші предки почали творити державу із центром у Києві, яка незабаром розпросторилася на землях від гір Карпатських на заході до річки Волги на сході, від моря Чорного на півдні до Білого моря на півночі і в період розквіту була найбільшою державою тогочасної Європи.

КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА) (XIII – середина XIV ст.)

Спадкоємицею Русі-України стала Галицько-Волинська держава, яку 1199 р. заснував князь Роман Мстиславович. Добу розквіту держави пов'язують з королем Данилом. Після її занепаду більшість українських земель входила до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського.

КОЗАЦЬКА ДОБА (XVI–XVIII ст.)

Від XVI до кінця XVIII ст. тривав на нашій землі козацький період. За Дніпровими порогами козаки заснували Запорозьку Січ. Було сформовано органи законодавчої та виконавчої влади, вироблено закони, які поширилися на українських землях. Державотворчий досвід козацтва втілився в козацькій державі – Війську Запорозькому (її ще називають Гетьманщиною).

У який період історії України ви хотіли б потрапити, подорожуючи машиною часу? Чому?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/4UBS4kA* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

УКРАЇНА У СКЛАДІ ДВОХ ІМПЕРІЙ (XIX ст.)

У XIX ст. українські землі були розділеними між Російською та Австрійською (від 1867 р. – Австро-Угорською) імперіями. Проте й за таких обставин українці, спираючись на неповторну тисячолітню культуру й такі самі давні традиції власної держави, зберігали свою самобутність.

УКРАЇНА У СКЛАДІ СРСР (1922–1991 рр.)

XX ст. ознаменувалося розгортанням Української революції та проголошенням Української Народної Республіки (1917 р.). Однак, опинившись у складі СРСР, українцям випало пережити Голодомор 1932–1933 рр., репресії, лихоліття Другої світової війни та примусові виселення.

СУЧАСНА УКРАЇНА (від 1991 р.)

24 серпня 1991 р. урочисто проголошено незалежність України. Було створено нову систему державного управління, Збройні сили, органи безпеки й правопорядку, запроваджено національну валюту – гривню, схвалено Конституцію. Від червня 2017 р. між Україною та Євросоюзом працює безвізовий режим.

Накресліть лінію часу й позначте на ній історико-культурні епохи. Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, доберіть винаходи, якими знана кожна з епох (позначте їх на лінії часу).

§ 14 Історична карта

Навіщо створюють історичні карти і що з них можна довідатися?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. На яких ілюстраціях природне середовище зображено за допомогою умовних символів? Як називають такі зображення земної поверхні? Навіщо створюють карти? Яка із зображених карт стосується історії?

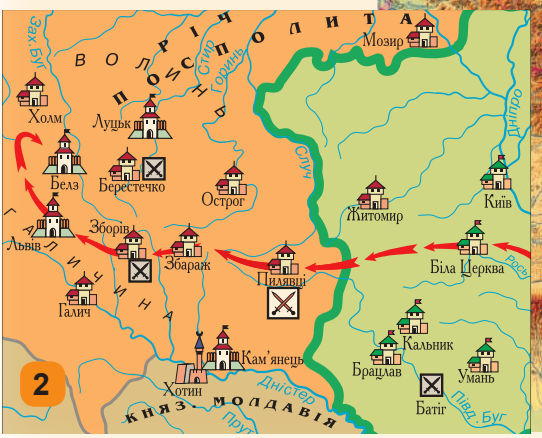

Виконайте завдання до тексту.

Кожна подія відбувається не тільки в певний час, а й у певному місці. Тому для істориків важливо орієнтуватися в просторі. Навчатимуть вас цього вміння **історичні карти** – зменшені зображення земної поверхні, її частин або окремих країн світу, на яких позначають ті або ті події.

Історичні карти створюють на основі географічних, з якими вам уже доводилося працювати. Проте історичні карти істотно відрізняються від них. Насамперед використанням кольорів. Наприклад, якщо на географічній карті кольором позначають висоту місцевості над рівнем моря (зелений – низовини, коричневий – гори), то на історичній – території держав, розселення народів тощо. Крім того, зображення на історичній карті означають події, що відбуваються в часі. Приміром, з карти можна довідатися, як зростала територія держави впродовж певного часу, куди прямували війська, коли й де відбулася битва, коли виникло місто й коли було зруйновано тощо. Збірник історичних карт (так само, як і географічних) називають **атласом.**

Свої таємниці історична карта відкриває лише тому, хто вміє її «прочитати», тобто розшифрувати й витлумачити. Щоб це зробити, потрібно уважно роздивитися умовні позначення й пояснення до карти, розташовані в її нижньому куті, тобто **легенду карти.**

Ка́рта (ма́па) – зображення земної поверхні, її частин або окремих країн світу, зменшене до певного масштабу. Слова *карта* і *мапа* мають те саме значення, але відрізняються походженням: слово *карта* походить із грецької мови, де означало «аркуш папірусу», а *мапа* – з латини.
Легенда карти – умовні знаки і пояснення до неї.

▲ *Terra Ucrainica. Історичний атлас України і сусідніх земель – видання уміщує 93 карти України від давніх часів до сьогодення*

Позначте в тексті відому інформацію літерою «В», а нову – «Н». • На яких уроках у початковій школі ви працювали з картами? Чим відрізняється від тих зображень історична карта? • Як історичні карти допомагають у вивченні минулого?

Починаючи працювати з історичною картою, пам'ятайте такі правила:

За кольорами відрізняють одну територію від іншої.

Штриховкою позначають події та явища, що пов'язані з певною територією. Приміром, перехід району від однієї держави до іншої.

територія, що перейшла від однієї держави до іншої

рік територіальних змін

На карті використовують різні шрифти, залежно від того, що ними підписано.

Місця битв позначають перехрещеною зброєю.

столиця

назва річки

місце битви

звичайне місто

назва землі

Стрілками позначають пересування військ і народів.

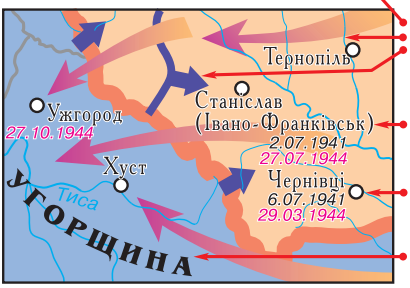

рух військ

сучасна назва міста

місто

назва держави

Кордони держав, інші межі позначають лініями різного малюнка.

Міста позначають кружечками, квадратиками або малюнками.

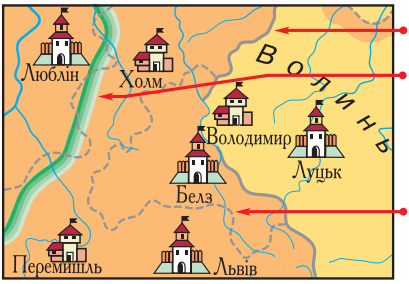

державний кордон

етнічна межа

межа частини держави

©В.Власов

На уроках історії вам доведеться часто працювати з настінною картою або її зображенням на інтерактивній дошці. Робота з такими картами потребує певних умінь. Уважно перечитайте поради, які допоможуть вам розповідати за картою так, щоб було переконливо.

- Стояти біля карти треба так, щоб не затуляти собою зображення: упівоберта до аудиторії, трошки праворуч від тієї частини карти, де розташовані об'єкти, які демонструватимете.

- Показуючи кордони держав, обводьте їх по замкненій кривій (із поширенням інтерактивних дощок та інших пристроїв із сенсорними екранами це роблять рукою, проте раніше віддавали перевагу указкам).
- Напрямки військових походів та пересувань показуйте за стрілками, які позначено на карті.
- Міста показуйте дотиком до умовної позначки (пунсона) чи до зображення міста, а не до назви міста на карті.
- Річки треба показувати за течією – від витоків до гирла.
- Демонстрацію історичних об'єктів на карті супроводжуйте коментарем, пояснюючи, що саме ви показуєте.
- Для визначення географічного розташування об'єкта вживайте слова на позначення напрямків (*на північ, на південь, на захід, на схід*), назви річок, морів, гір тощо.

Сформулюйте до кожного правила запитання, обговоріть відповіді з однокласниками та однокласницями за сусідньою партою. • Розгляньте картосхему (так називають спрощену карту, пристосовану для виконання певного завдання чи формування уявлення про якесь явище чи подію) на с. 76. Намалюйте в зошиті умовні позначення, якими користуються, щоб показати: 1) дві різні території або держави; 2) перехід певного району від однієї держави до іншої; 3) місця битв; 4) пересування військ або народів; 5) кордони держав, регіонів, областей, територій; 6) міста.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/jIe6eJW* або кодом, прочитайте статтю та роздивіться подані в ній карти. Розкажіть у загальному колі про карту, яка справила на вас найбільше враження. Що довідалися з неї?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Карти, на які нанесено тільки основні елементи розмітки та обриси об'єктів без підписів та кольорів і які призначено для виконання навчальних завдань, називають *контурними* – від слова «контур», що означає лінію, яка є графічним окресленням предмета. Контурними бувають й історичні карти.

Щоб виконувати завдання на контурних картах, треба пам'ятати про деякі правила.

- Написи на контурній карті краще робити олівцем, щоб мати можливість виправити неточності.

- За бажанням написи можна виконувати друкованими літерами.
- Географічні назви пишемо з великої літери.
- Написи об'єктів на контурній карті треба робити так, як це роблять на карті в атласі: назви гір – у напрямку хребтів, назви річок – уздовж течії (у кількох місцях), назви міст – біля пунсона міста вздовж паралелі.
- Наносячи географічні об'єкти на контурну карту, не намагайтеся скопіювати карту атласу за кольорами: цю роботу можна виконувати із застосуванням штрихів простим олівцем.
- Не варто використовувати фломастери.
- Щоб виконати завдання на контурній карті, передусім знайдіть карту з такою самою назвою в атласі.
- Позначайте на контурній карті лише ті об'єкти, які зазначені в завданні.
- Використовуйте запропоновані умовні позначення або створіть власні.
- Виконання завдання на контурній карті передбачає створення легенди карти: у спеціально відведеному на контурній карті місці нарисуйте умовні позначення та напишіть, що кожне з них означає.

Які карти називають контурними? Для чого вони призначені? • Як працювати з контурними картами?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/NIe6lbI* або кодом, прочитайте історичне оповідання про славетний замок та постать, пов'язану з ним. Поділіться інформацією з однокласниками й однокласницями та запропонуйте їм позначити на контурній карті місто, окрасою якого є ця пам'ятка.

Досліджуємо

Роздивіться історичну карту на с. 79 і дайте відповіді на запитання до неї.

1. Визначте, яким подіям історії України присвячено карту. Про діяльність яких князів вона інформує? **2.** Яким кольором позначено територію за князів Олега та Ярослава Мудрого? **3.** Якими річками проходили кордони володінь за часів Ярослава Мудрого на заході та на сході, до яких озер простяглися ці володіння на півночі, якого моря сягнули на півдні? **4.** З якими державами межувала Русь-Україна на заході та півдні? **5.** Які князі ходили походами на землі Візантії?

ШВЕЦІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Фінська затока
Ладозьке оз.
Чудське оз.
ЧУДЬ
Новгород
оз. Ільмень
Ростов
Волга
Зах.Двіна
Ярослав 1030
Німан
Полоцьк
Смоленськ
Дніпро
Десна
Ока
Святослав 965,Володимир 985
ВОЛЗЬКА БУЛГАРІЯ
ПОЛЬЩА
Зах.Буг
Володимир 983
Прип'ять
Володимир
КИЇВ
Чернігів
Переяслав
Володимир 981,Ярослав 1031
Дон
Святослав 965
Волга
Дністер
Прут
Півд.Буг
ПЕЧЕНІГИ
Сіверн.Донець
Дніпро
Дон
УГОРЩИНА
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Тмутаракань
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ
Кубань
Святослав 965
Дунай
Херсонес
Святослав 970
БОЛГАРИ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Олег 907, Ігор 944
ЧОРНЕ МОРЕ
ЦАРГОРОД
ГРУЗІЯ
©В.Власов
КИЇВСЬКА РУСЬ
Київська Русь наприкінці князювання Олега (912 р.)
Кордони Київської Русі наприкінці князювання Ярослава Мудрого (1054 р.)
Головні походи київських князів
Візантійські володіння
120
кілометрів

ІСТОРИЧНА ГРА

Вигадайте казкову країну. Намалюйте, скориставшись правилами роботи з контурною картою, її зображення, позначте на ній деякі об'єкти, придумавши їм назви. Запропонуйте однокласникам та однокласницям прокоментувати малюнок.

Яка інформація на уроці видалася вам найцікавішою? Поділіться враженнями про урок за схемою:

Я →
- дізна(в/ла)ся про...
- навчи(в/ла)ся...
- зацікави(в/ла)ся й хочу довідатися більше про...

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Складіть до слів з «хмарки» запитання для кросворду за матеріалами уроку.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/fUB4lHj* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Складіть за історичною картою на с. 79 кілька запитань, відповіді на які передбачають демонстрацію об'єктів. Повправляйтеся відповідати на ці запитання, дотримуючись правил роботи з картою.

§ 15 Історичний простір на картах упродовж історії

Що потрібно знати, аби створити карту?

Міркуємо Роздивіться фотографії. Якій меті слугують карти, зображені на них? Що треба знати, аби скористатися картою? Коли застосовують карти в повсякденному житті?

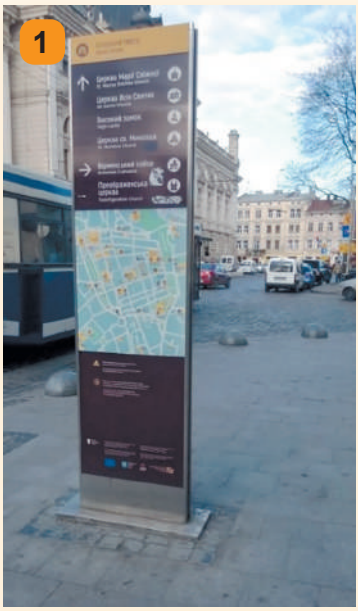

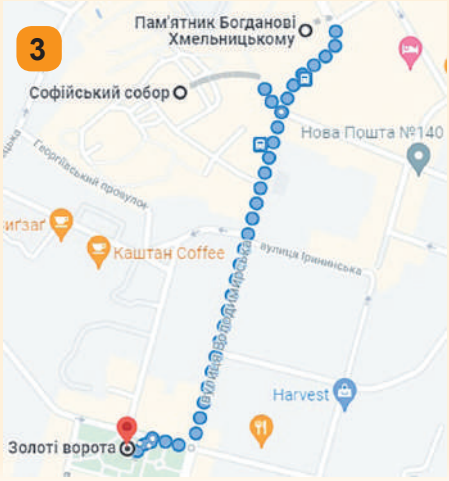

Дайте відповіді на запитання до тексту.

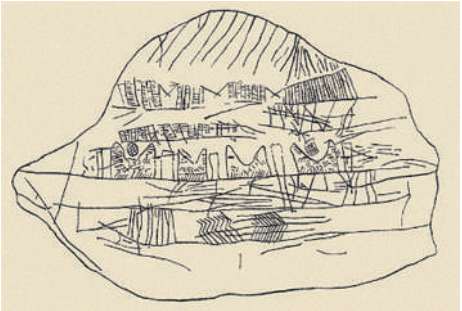

▲ *Малюнок на уламку бивня мамонта (знайдено біля с. Межиріч на Черкащині)*

Уявлення людей про простір, форму земної поверхні формувалися поступово. Найдавніші картографічні зображення збереглися від часів, коли ще люди не знали писемності. Вони відтворювали інформацію про навколишню місцевість: місця полювання та рибальства, шляхи кочувань, плани земельних ділянок тощо. Картографічні малюнки найдавніші люди створювали на різноманітних матеріалах – на корі, листках та деревині, шкірі й кістках тварин, камені тощо.

Нині відомо близько десяти картографічних зображень первісних часів, знайдених на території України. Найвідомішою пам'яткою серед них є малюнок на уламку бивня мамонта, знайденому в 1966 р. під час розкопок на березі річки Росави біля села Межиріч Канівського району Черкаської області на місці стоянки мисливців на мамонтів. Це найдавніша пам'ятка картографії на території України: її створено приблизно 15–17 тис. років тому.

Описи простору, у якому розгорталося життя людей, поклали початок науці географії, назва якої походить від грецьких слів «земля» та «описувати». За давніх часів Землю уявляли пласкою. Наприклад, у Давньому Єгипті її зображували у формі витягненого прямокутника, оточеного з усіх боків горами. Багато географічних відкриттів зробили давні фінікійці, які були завзятими мореплавцями. Давньогрецькі географи уявляли Землю спершу у формі циліндра, а згодом – кулі й створили модель глобуса, висловивши здогад про подібність природних умов у Північній та Південній півкулях. Підтвердження цих ідей європейці отримали в XV–XVI ст. – у період Великих географічних відкриттів, унаслідок морських експедицій Христофора Колумба, Васко да Гами та інших славетних мореплавців.

Видатним українським мандрівником першої половини XVIII ст., який пішки обійшов Молдовію, Румунію, Польщу, Болгарію, Угорщину, Австрію, Італію, Сирію, побував на

островах Кіпр, Крит та в інших далеких краях і залишив про свої мандри книгу розповідей, був Василь Григорович-Барський. Учений-мандрівник XIX ст. Микола Миклухо-Маклай, який досліджував життя народів Південно-Східної Азії, Австралії та Океанії, пишався своїм українським родом, пов'язаним з козацтвом.

Що дізналися про найдавніші картографічні малюнки? • Позначте на лінії часу дві дати: створення Межиріч-карти та рік знахідки цієї пам'ятки. Складіть хронологічну задачу та запропонуйте її розв'язати в загальному колі. • Якими були уявлення людей про простір за давнини і внаслідок чого ці уявлення змінювалися? Як пов'язані розвиток географії та картографії?

Досліджуємо

Прочитайте довідку. Які дані враховують учені, розробляючи сучасні карти? Як новітні технології сприяють удосконаленню карт?

Компанія «Гугл» представила таймлапс-відео, що допомагає відстежити, які зміни відбулися на Землі за останні 32 роки. Новітні технології дали змогу створити карту регіонів Землі, які найбільше постраждали від змін клімату. Карту було створено на основі аналізу температури повітря, доступності води, а також хмарного покриву. Фахівці зробили розрахунки для кожної окремо взятої ділянки суші в 5 км^2. Інтерактивну карту можна масштабувати, вивчаючи найбільш помітні зміни. Окремо виділено вісім регіонів, що викликають побоювання вчених через незворотні природні зміни: висушування Аральського моря, танення льодовиків Аляски, поступове зникнення амазонських лісів тощо.

▲ *Таймлапс (фрагмент)*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Серед багатьох іноземців, які в XVI–XVIII ст. відвідали Україну й залишили оповідні джерела про нашу землю, особливе місце, безперечно, належить французькому інженерові-фортифікатору Гійому Левассеру де Боплану (1600–1673). Гійом де Боплан перебував в Україні близько 17 років, протягом яких багато подорожував, збираючи матеріали для великої карти, а також для спеціальних карт окремих регіонів українських земель, оскільки був фахівцем і з картографії. Боплан уперше подав на карті територію України на підставі математичних вимірів, що дало змогу картографам на початку XVIII ст. уточнити карту Європи.

▲ *«Генеральна карта України» Гійома де Боплана. XVII ст.*

До своїх карт Боплан підготував докладні пояснення, які й становлять зміст його книжки «Опис України». Вона вийшла друком у французькому місті Руані 1651 р., одразу ставши надзвичайно популярною. Праця Боплана, яка знайомила європейців з природою та географією України, побу-

том і звичаями українців, була перекладена багатьма мовами і видавалася в Лондоні, Варшаві, Вроцлаві. Як цінне історичне джерело для вивчення доби козацтва книжка не втратила свого значення й нині.

Чому на підставі математичних розрахунків, які застосував французький картограф, розробляючи карту України, було змінено карту Європи? • Як ви думаєте, навіщо Боплан підготував докладні пояснення до своїх карт? • Чи достатньо знати лише історію, щоб створити історичну карту?

Позначте на лінії часу потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.
Скільки минуло років від виходу друком книжки інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України»?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/ZIe5UKG* або кодом, роздивіться «Генеральну карту України» Гійома де Боплана. Спробуйте віднайти на ній місто чи село, у якому ви мешкаєте (або сусідні населені пункти).

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/DIe6vbQ* або кодом, прочитайте оповідання. Поділіться в загальному колі враженнями про військову майстерність козаків. Як із нею пов'язані обставини перебування Боплана в Україні?

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Упізнай місце»**. Для цього в групах створіть фрагмент карти своєї школи, зобразивши на ній певне місце – шкільну їдальню, бібліотеку, кабінет історії тощо. Обміняйтеся малюнками й доопрацюйте у своїх групах зображення, підготовлені вашими однокласниками та однокласницями. Перемогу віддайте тій групі, малюнок якої мав найменше доповнень.

Що в матеріалах уроку зацікавило найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.
Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/uUB4QCB* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Роздивіться зображення карти. Придумайте історію про те, як допитливі друзі знайшли потьмянілу карту, яку сприйняли за давню, але аргументи однокласників та однокласниць переконали їх, що це не так (наведіть щонайменше 2–3 аргументи).

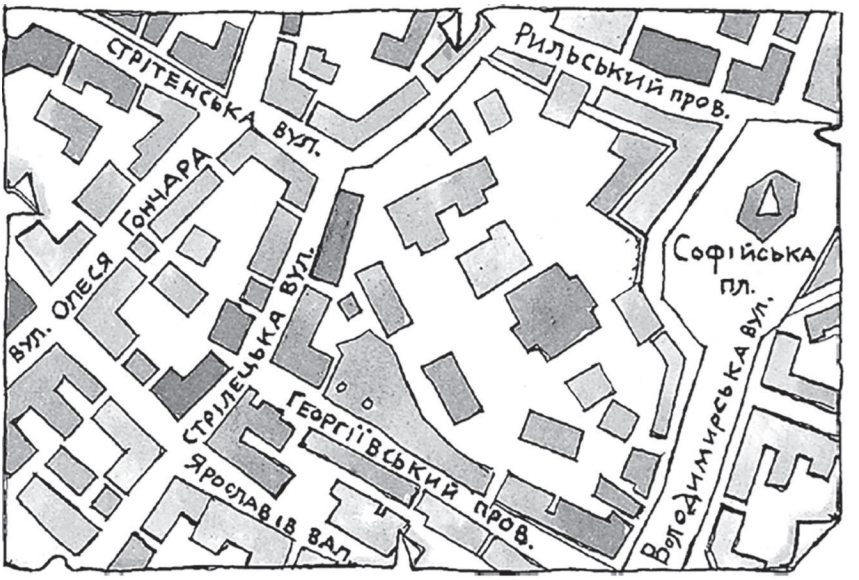

§ 16 Українські землі на картах упродовж історії

✓ *Як на карті показувати територію України в різні історичні періоди?*

✓ *Де розселялися українці у світі упродовж історії?*

Чому впродовж історії змінюються державні кордони?

Міркуємо Роздивіться карту на с. 87. Які назви для різних частин нашої держави на ній ужито? Як називають ту частину України, у якій ви мешкаєте? Що знаєте про походження цієї назви?

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Ви пам'ятаєте, що найвизначніша праця Михайла Грушевського має назву «Історія України-Руси». Назва *Русь* передувала назві *Україна*. Про походження цієї назви серед істориків і мовознавців немає одностайності: одні вважають її скандинавською з походження, інші переконані, що вона є споконвічною для наших земель.

Назву *Україна* вперше вжито в літописі під **1187 р.** За однією з версій, вона походить від слова *країна*, що означало *рідний край*, *земля*. Згодом назва *Україна* поширилася на всю нашу землю й дала найменування нашому народові, витіснивши з ужитку давнішу. На європейських картах назва *Україна* набула поширення завдяки картографічним творам Г. де Боплана.

Для називання різних частин нашої країни з давніх часів використовують ще й такі назви, як *Волинь, Наддніпрянщина, Поділля, Галичина, Слобожанщина, Сіверщина, Буковина, Закарпаття* та інші. Кожна з них має свою історію, виникали вони за різних часів, тож усі є втіленням історичного минулого. Саме тому такі назви є *історичними* (їх ще називають *історико-географічними*). Інколи історичні назви позначають порівняно із сучасними дещо іншу територію. Наприклад, коли йдеться про історичну *Волинь*, то мають на увазі не сучасну Волинську область, а значно більшу територію, до якої долучають ще й Рівненську, Житомирську і частину Хмельницької області.

Географі́чний – той, який стосується природних умов або положення на земній поверхні.
Етнографі́чний – той, який стосується культури й побуту народів світу, їх походження та розселення.

Уживаними також є етнографічні назви – приміром, *Гуцульщина*. Цю назву застосовують до частини Галичини, Закарпаття та Буковини.

Окреслені історичними та етнографічними назвами землі вирізняються особливостями народного будівництва, одягу, обрядів, господарськими заняттями, що сформувалися під впливом природного середовища та історичних особливостей. Довідатися про ці особливості можна в музеях народної архітектури та побуту, які має кожен історичний регіон.

Що дізналися про походження та поширення назв *Русь*, *Україна*?
• Які інші назви використовували здавна для називання різних частин нашої держави?

Найдавнішу державу із центром у Києві історики називають **Русь-Україна**. За часів розквіту наприкінці X – у середині XI ст. (за великого князя київського Володимира Святославовича та його сина Ярослава Мудрого) вона була найбільшою державою Європи. Її кордони пролягали в районі верхів'їв Волги та її притоки Оки на сході; Дону, Сули, Росі й Південного Бугу – на південному сході та півдні; Сяну, Дністра, Німану і Західної Двіни – на заході; Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького й Онезького озер – на півночі.

У середині XII ст. величезна держава була об'єднанням князівств-держав. Київ хоч і лишався центром руських земель, проте вже не був єдиною столицею.

У середині XIII ст. серед кількох князівств на наших теренах наймогутнішим було **Королівство Руське**, або **Галицько-Волинська держава**. За часів короля Данила Романовича кордони Галицько-Волинської держави охоплювали західноукраїнські землі та велику частину Правобережної України.

Під час Національно-визвольної війни в середині XVII ст. постала козацька держава **Гетьманщина**, яку очолював гетьман Богдан Хмельницький. Попри воєнні дії він докладав зусиль для зміцнення кордонів держави, установлення дипломатичних відносин із сусідами. Територія Гетьманщини охоплювала землі Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Східного Поділля та Східної Волині, а також Запорожжя. Столицею та гетьманською резиденцією за Богдана Хмельницького було місто Чигирин. Згодом гетьманськими столицями були Батурин (зокрема, за гетьманування Івана Мазепи) та Глухів.

Територія Гетьманщини поділялася на полки й сотні, які очолювали полковники та сотники. Центрами полків і сотень були найважливіші міста або містечка – Ніжин, Лубни, Прилуки, Переяслав, Полтава, Миргород, Гадяч та інші. За тих часів козацька держава офіційно називалася **Військом Запорозьким**.

Виконайте завдання з картою.

Роздивіться карту. **1.** Визначте територію Війська Запорозького, використовуючи назви історико-географічних регіонів України. **2.** З якими державами сусідила Гетьманщина на заході, півдні, північному сході? **3.** У якій частині сучасної України розташована Гетьманщина?

Дайте відповіді на запитання до тексту та виконайте завдання.

Державним кордоном називають лінію, що пролягає суходолом чи водоймою і визначає межі території держави – її суші, вод, надр, повітряного простору. Державний кордон України відділяє територію нашої держави від територій інших держав.

Державні кордони між сусідніми державами, зокрема загальний напрямок лінії кордону та її графічне зображення на карті, визначають міждержавні угоди. Будь-які відхилення від лінії державного кордону, спричинені особливостями місцевості (зміна русла річки чи рельєфу тощо),

узгоджують під час переговорів і так само фіксують в угодах. Лінію державного кордону позначають за допомогою прикордонних знаків на місцевості. На державному кордоні встановлено спеціальний режим, а на місцевості, що прилягає до нього, – прикордонний режим, за дотриманням якого стежать підрозділи прикордонної служби.

Сучасний державний кордон України з Білоруссю, Молдовою, Польщею, Росією, Румунією, Словаччиною та Угорщиною є підсумком тривалого процесу його визначення у XX ст. Він не був таким у різні історичні періоди і не завжди збігався з територією, на якій жили українці.

Що називають державним кордоном? • Які нові слова трапилися в тексті? Поясніть, що вони означають та складіть з кожним речення *(усно)*. • Поставте за текстом 1–2 запитання, що починається словом «Чому». Подискутуйте з приводу почутих запитань та відповідей.

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації. Де у світі виходили друком українські книжки (за потреби скористайтеся додатковою літературою або інтернетом)? Чому українці та українки впродовж історії опинялися в різних країнах?

▲ *Храплива Л. Вітер з України. Нью-Йорк, 1965*

▲ *Дубина В. Блакитні хмаринки. Буенос-Айрес, 1966*

▲ *Шанта-Бризгун Л. Катруся летить в країну жовто-золотистої зірки. Торонто, 1993*

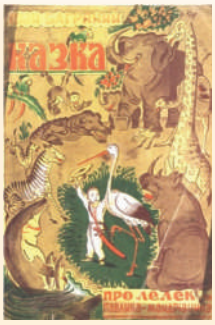

▲ *Багряний І. Казка про лелек та Павлика-мандрівника. Новий Ульм, 1958*

У вирі історичних подій українці часто потрапляли в чужі краї. Безземелля й злидні, воєнне лихоліття й переслідування за прагнення здобути Україні волю змушували залишати рідну домівку й рушати в далеку дорогу. Переселенці знаходили притулок у багатьох країнах на різних материках. Не всі їхали з України з доброї волі. Чимало було таких, кого переселяли примусово. Є серед українців, які нині мешкають за межами України, і такі, які нікуди не виїжджали, а опинилися в іншій країні через зміни кордонів між державами-сусідами. Усіх закордонних українців називають *українською діаспорою*.

Діаспора – розсіяння по різних країнах народу, змушеного через несприятливі умови життя шукати долі на чужині. Розселення українців відбувалося у XIX–XX ст. кількома хвилями, пов'язаними з різними історичними подіями. Найчисельнішими є українські громади в Канаді, США, Росії, Бразилії.

Серед закордонних українців багато вчених і митців, політиків і бізнесменів. Діють в українській діаспорі вищі навчальні заклади, школи, видавництва, виходять українські газети та журнали, художня і наукова література.

▲ *Марія Башкирцева – українська художниця, яка зажила слави серед французьких митців*

▲ *Софія Яблонська – письменниця та фотохудожниця, яка здійснила навколосвітню подорож і написала про це кілька книг*

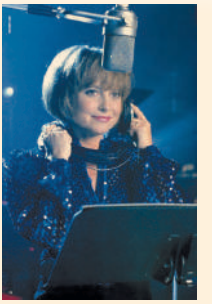

▲ *Квітка Цісик – американська співачка українського походження, яка популяризувала українську пісню за кордоном*

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/CIe6syX* або кодом, прочитайте оповідання. Поділіться в загальному колі враженнями від легенди, з якої довідалися про подвиг козака Юрія Кульчицького, якого вважають першим кавоваром у Відні. Витлумачте українську приказку, яка слугує назвою оповідання.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/ZIrt732* або кодом, перегляньте відео про видатного авіаконструктора Ігоря Сікорського. Поділіться з однокласниками та однокласницями враження про те, як склалася доля нашого видатного співвітчизника на чужині.

ІСТОРИЧНА ГРА

Пограйте за допомогою карти сучасної України у відому гру в слова, коли гравці по черзі називають населені пункти, дотримуючись умови, що назви мають починатися на ту літеру, якою закінчується попереднє слово.

Які завдання на уроці видалися найцікавішими? Під час виконання яких завдань відчували труднощі? Яка інформація у матеріалах уроку була для вас новою?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/TUB4PaV* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Зробіть копію адміністративно-територіальної карти України. Розріжте її на невеличкі частинки різної форми. Спробуйте «зібрати» карту, наклеюючи окремі частинки на аркуш паперу. Якщо копія не була кольоровою, то складену карту розфарбуйте. Нанесіть на карту маршрут подорожі Україною, у яку б ви хотіли вирушити. Чому обрали саме такий маршрут?

З усіх усюд

ВІННИЦЯ

Які області, що сусідять із тією, центром якої є позначене місто, переважають інші за площею?

ДНІПРО

Який обласний центр, розташований на Дніпрі, є найближчим до цього міста?

ЖИТОМИР

Які найближчі області до тієї, центром якої є позначене місто, межують із Білоруссю?

МИКОЛАЇВ

Який інший обласний центр, розташований на узбережжі Чорного моря, є найближчим до позначеного міста?

ТЕРНОПІЛЬ

Які області є західними сусідами області, центром якої є це місто?

РІВНЕ

Які з областей, що межують з Польщею, найближче лежать до області, центром якої є це місто?

ЛУЦЬК

Опишіть місце розташування міста відносно столиці України.

УЖГОРОД

Перелічіть назви держав – сусідів України, з якими межує область, центром якої є це місто.

ХЕРСОН

Назвіть, які області межують із областю, центром якої є це місто.

СУМИ

Назвіть найближчі до цього міста українські міста – обласні центри.

КРОПИВНИЦЬКИЙ

Які області розташовані східніше від області, центром якої є це місто?

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Які області розташовані західніше від області, центром якої є це місто?

Розділ 3
ІСТОРИЧНА НАУКА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

§ 17 Становлення історичної науки

Чому історію віддавна вважають наставницею життя?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Кого увічнено в зображених пам'ятниках? Що дізналися з попередніх уроків про роль цих діячів для розвитку науки історії?

▲ *Пам'ятник давньогрецькому історикові Геродоту у Відні*

▲ *Пам'ятник Несторові Літописцю, авторові літопису «Повість минулих літ», у Києві*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Ви вже знаєте, що історія – це наука про розвиток людства. Попри те що знання про минуле накопичувалися віддавна, наука історія досить молода. «Як же так?» – подумаєте ви, пригадавши ім'я давньогрецького історика Геродота, якого на одному з перших уроків згадували як «батька історії», – і жив він дві з половиною тисячі років тому. Суперечності в цьому немає. Річ у тім, що в розвиткові історичної науки, як і будь-якої іншої, вирізняють два періоди.

Перший тривав дуже довго: від найдавніших спроб розповісти про події минулого до середини XVIII ст. Сучасні історики називають той період *донауковим*, бо історичне знання тоді було справою захоплених ентузіастів – придворних хроністів, мандрівників, письменників, мислителів. Традицію розповідати про минуле започаткував Геродот, який у дев'ятьох книгах своєї «Історії» вперше подав загальний опис відомого тоді світу. Висвітлюючи перебіг греко-перських війн, він розповів про краї та народи, які воювали з персами. «Батьком історії» Геродота назвав римський оратор Цицерон. У Давньому Римі до написання історичних творів долучалися навіть імператори – зокрема, згаданий у розповіді про календарі Юлій Цезар. Традиції Геродота розвивали римські історики Тит Лівій, Тацит, Светоній та інші. Про ставлення до минулого в Давньому Римі свідчить крилатий вислів Цицерона «Історія – наставниця життя». Саме так розуміли роль історичного знання в донауковий період і намагалися його накопичувати.

Вивчаючи минуле в донауковий період, дослідники керувалися власними зацікавленнями. Наприклад, поставивши собі за мету розповісти, «звідки пішла Руська земля і хто перший почав у ній княжити», чернець Києво-Печерського монастиря Нестор Літописець уклав літопис «Повість минулих літ». Ця книга складалася з коротких розповідей про важливі, на його думку, події в державі з центром у Києві «з року в рік». Крім історичних довідок, у літописі Нестор переповідав легенди й перекази про появу народів та їх розселення, узяті з інших книг, про заснування міст, військові походи й торговельні угоди між київськими князями та візантійськими володарями. Когось із князів Нестор характеризував докладніше, а когось – лише побіжно згадував. Праця Нестора – цінне

історичне джерело, бо є першим на наших землях історико-літературним твором, у якому описано події і діячів минулого.

Що з тексту довідалися про розвиток історичної науки? • У чому вбачали цінність історії в донауковий період? • Як ви розумієте крилатий вислів Цицерона *«Історія – наставниця життя»*? Чи втратив він значення сьогодні? • Чому правителі держав часто опікувалися створенням історичних оповідей, а часом і самі бралися за цю справу?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/PIFso58* або кодом, прочитайте оповідання про автора славетного козацького літопису. Поділіться в загальному колі враженнями про обставини створення історичної пам'ятки, про яку довідалися.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Науковий період у дослідженні минулого розпочався в XIX ст. – саме тоді з'явилися осередки професійних істориків. Вони розробили наукові методи аналізу історичних джерел, заклали підвалини галузей історії, зокрема й тих, про які ви дізналися на попередніх уроках, а саме: археології, спеціальних історичних дисциплін тощо. Накопичування та аналіз фактів про життя в минулому відбувалися відтоді за двома напрямами: історії окремих народів і країн та всесвітньої історії. Поступ історії як науки пов'язаний з розвитком інших наук.

На попередніх уроках ви згадували українських істориків – Миколу Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, яким українська історична наука завдячує своїм становленням. Михайло Грушевський долучився до розбудови академічної науки: працюючи в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові, він згуртував навколо себе сузір'я талановитих істориків. Їхні праці слугували орієнтиром для наступних поколінь дослідників. Академія наук як вища наукова установа була створена в Києві у 1918 р. Тих років сягає історія науково-дослідного інституту, що опікувався розвитком історії. Сьогодні це Інститут історії України Національної академії наук України.

Які визначальні риси наукового періоду в розвиткові історії як науки? • Кому завдячує своїм становленням українська історична наука? • Яка установа в Україні є провідною в історичних дослідженнях сьогодні?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/pYgKK6r* або кодом, довідайтеся про Інститут історії України Національної академії наук України докладніше. Поділіться інформацією в загальному колі.

Досліджуємо

Прочитайте початок літописної розповіді про княгиню Ольгу *(Текст 1)* та статтю про неї з довідкового історичного видання *(Текст 2)*. Які деталі в *Тексті 2* свідчать, що розповідь літописця слугувала джерелом для історичної статті? Яка інформація в *Тексті 2* є результатом роботи вчених-істориків? Як ви думаєте, у чому ця робота полягала? Який з текстів є первинним джерелом інформації, а який – вторинним?

Текст 1

Ольга ж перебувала в Києві з сином своїм, малим Святославом, і кормилець його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд.

І сказали деревляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото схочем». І послали деревляни ліпших мужів своїх, числом двадцять, у човні до Ольги, і пристали вони під Боричевим [узвозом] у човні, бо тоді вода текла біля Гори київської, і на Подоллі не сиділи люди, а на Горі.

І розповіли Ользі, що деревляни прийшли, і позвала [їх] Ольга до себе, і мовила їм: «Добрі гості прийшли». І сказали древляни: «Прийшли, княгине». І мовила їм Ольга: «Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди?». І сказали деревляни: «Послала нас Деревлянська земля, кажучи так: “Мужа твойого ми вбили, бо був муж твій, як той вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є, бо пильно вони подбали про Деревлянську землю. Іди-но за нашого князя за Мала”, – бо ім’я йому було Мал, князю деревлянському».

Деревля́ни – одне зі східнослов’янських племен, які жили на території між річками Случ і Дніпро, Прип’ять і Тетерев.

Дани́на – найдавніша форма оподаткування населення, що передбачала віддавання частини продуктів – меду, воску, хутра тощо.

Текст 2

Княгиня Ольга почала володарювати в Києві 945 року. Великокнязівську владу вона перебрала за складних обста-

▲ *Пам'ятник княгині Ользі в Києві*

вин. Адже князь Ігор, її чоловік, наклав головою під час бунту, що спалахнув через невдоволення одного з підлеглих Києву слов'янських племен розмірами данини. Отож навести лад у державі випало Ользі.

Вона була розсудливою володаркою. Розмірковуючи над обставинами смерті Ігоря, Ольга вирішила встановити чіткі розміри данини для підлеглих земель.

Княгиня відмовилася від воєн, усі справи з державами-сусідами вирішувала мирними засобами, піклувалася про поширення освіти. Саме тому літописець назвав її «наймудрішою серед усіх людей». Згодом Ольгу, одну з перших християнок у Русі-Україні, було проголошено святою.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«За покликом Кліо»**. За допомогою лічилки оберіть, хто буде виконувати роль Кліо: за уявленнями давніх греків це муза – покровителька історії. Саме «Кліо» має впізнати за вашими короткими характеристиками людину, яка присвятила своє життя дослідженню минулого. (Скориставшись матеріалом підручника, складіть короткі речення про одного з видатних істориків минулого та по черзі пропонуйте їх як загадку.)

Узагальніть, що дізналися на уроці про розвиток історії як науки, навівши по одному прикладові нового для вас слова (поняття), імені, дати.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Сформулюйте шість запитань за темою уроку, поставте їх одне одному в парах, вислухайте відповіді та оцініть себе.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/hUB4HA8* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Обміркуйте відмінності між історією як картиною життя в минулому та історією як знанням про неї. Яку роль у створенні цієї картини відіграє наука історія? Поділіться роздумами в короткому есе «Як наука історія допомагає оживити минуле?».

§ 18 Видатні українські історики

Чому дослідження історії спонукає до участі в громадсько-політичних подіях?

Міркуємо Роздивіться живописний портрет. Художник Іван Труш і зображений на картині професор історії Михайло Грушевський були сучасниками. Як ви думаєте, про що свідчить той факт, що живописець узявся писати портрет ученого? Яким постає М. Грушевський на картині?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

▲ *Портрет М. Грушевського. Художник І. Труш. 1900 р.*

На попередніх уроках ви натрапляли на імена українських учених-істориків, які досліджували різні періоди нашої минувшини.

Найавторитетнішим серед дослідників українського минулого справедливо вважають **Михайла Грушевського.** Йому належить близько 2000 праць з історії України, серед яких і 10-томна «Історія України-Руси».

Михайло Грушевський (1866–1934) був людиною різнобічних талантів. Як науковець він виявив себе в історії, літературознавстві, досліджував усну народну творчість. А ще писав оповідання, п'єси, вірші. Тож учительська сім'я, у якій народився Михайло, прищепила йому жагу до знань та смак до слова. Та основне, чого навчили майбутнього вченого його батьки, – любові до рідної землі. Власне, тому, зростаючи далеко від України (спершу

Михайло Грушевський у колі рідних. Поряд з ним дружина, брат і сестра. Сидять племінники, дочка Катерина та матір. 1906 р.

в Ставрополі, а потім у Владикавказі, що в Росії), він цікавився всім українським. Згодом Михайло Грушевський згадував, що під впливом розповідей батька рано усвідомив себе українцем. Під час навчання в Тифліській гімназії (тепер Тбілісі, Грузія) він захопився минулим України. Бажання глибше осягнути історію рідного народу привело Грушевського до Київського університету. Відтоді свою долю він пов'язав з історією України фахово, ставши вченим-істориком.

Па́ртія – група людей, яких об'єднує спільна мета в боротьбі за владу, обстоюванні власних інтересів.
Револю́ція – різкі зміни в житті суспільства, які здебільшого супроводжуються зміною влади, ухваленням законів тощо.

Коли 1917 р. у Петрограді (нині Санкт-Петербург) – столиці Російської імперії, до якої входила й частина українських земель, було повалено владу імператора, українські партії та громадські організації створили в Києві Українську Центральну Раду. Очолив її Михайло Грушевський. Центральна Рада обрала український уряд – Генеральний секретаріат. У листопаді того самого року було проголошено Українську Народну Республіку (УНР). Події тих буремних років історики називають *Українською революцією* – і Михайло Грушевський був її активним учасником.

Що нового довідалися про М. Грушевського? Яку роль, за свідченням самого вченого, у формуванні його світогляду відігравали батьки?

Досліджуємо

Прочитайте спогади сучасників про Михайла Грушевського, роздивіться фотодокумент та проаналізуйте джерела за планом:

1. Роздивіться ілюстрацію. Знайдіть на ній М. Грушевського. Про що свідчить його місце на фотографії?

▲ *Мітинг на Софійській площі в Києві з нагоди III Всеукраїнського військового з'їзду. 1917 р.*

2. Чим, на вашу думку, можна пояснити великий авторитет М. Грушевського?
3. Як сучасник, ім'я якого не вказано, оцінював вплив М. Грушевського? Чи належав він до його прихильників? Як про це сказано в спогадах?
4. Які висновки можна зробити про ставлення українського громадянства до подій 1917 р.?

«Грушевський уже 27 березня прибув до Києва, і з його прибуттям український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керманича. Ніхто в той момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним авторитетом і тією повагою, якою оточувало його все українське громадянство» *(Дмитро Дорошенко)*.

«19 березня 1917 р. Центральна Рада організувала цю маніфестацію з метою зробити підсумок українських сил у столиці України... все свідоме національне українське громадянство вийшло в той день на вулиці Києва... На Софійській площі було влаштовано велике народне віче, на якому виступали з промовами визначні українські громадські діячі. Від імені Центральної Ради промовляв М. Грушевський. Старий, з великою срібною бородою, – живий символ незламної волі українського народу до національного відродження, професор М. Грушевський виступав у перших рядах маніфестантів» *(Павло Христюк)*.

«Пам'ятаю цю залу, переповнену молодою, чужою мені і настроями, і говіркою юрбою. Пам'ятаю сиву голову професора М. Грушевського, який сидів у центрі за столом президії. Пам'ятаю його магічну владу над усією цією незграбною аудиторією. Досить було йому піднести руку з квіткою білої гвоздики, що прикрашала стіл, і зала вмовкала...» *(Сучасник подій про М. Грушевського)*.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/MIFskt8* або кодом, прочитайте оповідання про участь Михайла Грушевського в подіях Української революції. Поділіться враженнями від прочитаного в загальному колі. Прокоментуйте, які уривки з історичних джерел у матеріалах параграфа суголосні з оповіданням.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Володимир Антонович (1834–1908) зажив слави найбільшого знавця писемних історичних джерел. Це й не дивно. Адже він особисто зібрав і підготував до друку дев'ять томів документів з історії України. Українська історія завдячує йому ще й цілим сузір'ям талановитих учених. Викладаючи протягом 30 років у Київському університеті, Антонович залучав найздібніших студентів до вивчення минулого України. Він скеровував дослідження своїх учнів так, щоб жоден із періодів української історії не залишався поза увагою. Тож було нагромаджено величезний документальний матеріал, достатній для створення цілісної загальної історії України. Завдання це виконав на початку XX ст. Михайло Грушевський – теж учень Антоновича.

Інтеліге́нція – люди розумової праці, які мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури (освітяни, науковці, лікарі, інженери та ін.).

В. Антонович брав активну участь у суспільно-політичному житті. Саме він був ініціатором створення в 60-ті роки XIX ст., лідером та ідейним натхненником *Київської громади* – організації української інтелігенції, яка опікувалася поширенням освіти серед українців, пропагувала ідеї самобутності української культури. Громадівці організовували недільні школи й бібліотеки для селян та неосвіченої молоді,

писали й видавали підручники та інші книжки навчального змісту, збирали й досліджували усну народну творчість, відшуковували документальні матеріали з української історії тощо.

▲ *Володимир Антонович*

Василь Доманицький – учень В. Антоновича – згадував: «...Буваючи в хаті “професора”, ми, самі всі українці з роду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і пам’ятаю, випросивши у “професора” через його сина галицький “Дзвінок” або “Лиса Микиту”, ми один в одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли й поважніші як, наприклад, “читанки”, популярна українська історія з малюнками.

Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам дуже цінні книжки. Незабаром у нас була така переважно історична бібліотека, що й ціни їй не скласти.

...Пригадую собі, скільки раз за моєї пам’яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години 2–3, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина все зрозуміє, лекції з української археології, якій він був “батьком”. Бувало, збереться коло десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати».

Які факти свідчать, що В. Антонович брав активну участь в українському рухові? • Що в розповіді переконує, що до В. Антоновича тогочасна молодь ставилася з надзвичайною шаною? • Як В. Антонович сприяв поширенню історичних знань серед українського населення?

Прочитайте уривок з документа. Порівняйте текст джерела з відповідним абзацом тексту про Володимира Антоновича. Зробіть висновок про те, як історики використовують джерела для написання наукових історичних досліджень.

З доповідної поліції (1861 р.): «...У Київському університеті виникло товариство українців під назвою “Українська

громада". Це молоді й пристрасні вільнодумці, які докладають зусиль для втілення ними думки про свободу України і прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти і поступово навести його на думку про колишню славу України і принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їх впливу, діяти на шкоду влади».

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/cIPgBu9* або кодом, ознайомтеся з матеріалами Музею Михайла Грушевського. Підготуйте презентацію про життя відомого вченого (щоб отримати доступ до добірки фотографій, використайте алгоритм пошуку: розділ «Колекції» → «Окремі збірки» → «Іконографічна збірка»).

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Одним словом»**. Оберіть постать українського історика, про якого складатимете розповідь у загальному колі. Ті з вас, хто починає гру, пропонують початкове речення, наступні учасники й учасниці додають по одному слову. Якщо вичерпуються можливості розширення речення, формулюйте нове.

Що найбільше вразило в розповідях про українських істориків? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Складіть розповідь про одного з видатних українських істориків, про якого довідалися на уроці, за планом: 1) роки життя; 2) найважливіша історична праця; 3) участь у суспільно-політичних подіях; 4) цікавий факт.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/HUB456H* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

За матеріалами уроку складіть хронологічну задачу. Запропонуйте розв'язати її в загальному колі.

§ 19 Музеї та архіви

Яке значення для сучасної людини має збереження історичної спадщини?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Пригадайте, що називають музеями. Про які музеї довідалися на уроках історії? Як пов'язані музеї та розвиток історичної науки?

▲ *Експонати Британського музею: 1) Розетський камінь; 2) давньогрецька ваза із зображенням збирання врожаю олив; 3) давньоримська монета із зображенням імператора Нерона та його матері*

Британський музей – один з найбільших і найбагатших музейних закладів у світі. Почав діяти 1759 р. У ньому зібрано твори мистецтва та культурне надбання різних народів світу майже за п'ять тисячоліть.

▲ *Фрагмент експозиції «Запорозьке козацтво» (1) та козацький човен (2) з колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

До формування музейних колекцій часто долучалися не тільки любителі старовини, колекціонери, меценати, а й учені-історики. Слави видатного козакознавця зажив український історик Дмитро Яворницький (1855–1940). Залюблений у козацьку історію ще зі студентських літ, він наполегливо упродовж життя досліджував її, не оминаючи ні величного, ні буденного.

Коза́к – слово, запозичене зі східних мов, де означає «вільна людина». Перші згадки про українських козаків датують кінцем XV ст. Тікаючи від визиску, козаки оселялися за Дніпровими порогами, тому їх називали *запорозькими* або *запорожцями*.

Дмитрові Яворницькому завдячуємо тим, що знаємо про козацький побут і звичаї козаків не лише в загальних рисах, а в усьому розмаїтті деталей. На безліч запитань про те, що любили козаки, яких пісень співали, у який одяг вбиралися, знайдемо відповідь на сторінках книжок Яворницького. Найґрунтовнішою з них є тритомна «Історія запорозьких козаків». А ще маємо змогу побачити чимало речей з козацького вжитку, що їх зібрав учений під час своїх щорічних археологічних експедицій.

Дмитро Іванович долучився до розбудови Катеринославського історико-краєзнавчого музею (нині це Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького в місті Дніпрі). Упродовж 1902–1932 рр. учений був його директором. У 1927–1932 рр. Яворницький керував археологічною експедицією, яка працювала на територіях, де будували першу гідроелектростанцію на Дніпрі. Невдовзі

козацькі землі мали опинитися під водою, а разом з ними і предмети, які свідчили про життя козаків. Завдяки зусиллям археологів музей поповнився 40 тисячами пам'яток козацької історії.

Сьогодні історичний музей у Дніпрі є осередком наукової роботи: його співробітники, як і в інших музеях, вивчають документи, проводять конференції та семінари, публікують наукові статті, проводять освітні заходи.

▲ *Дмитро Яворницький у робочому кабінеті. 30-ті роки XX ст.*

Про якого українського вченого-історика дізналися? Який період української історії він досліджував? Як прислужився розвиткові музейної справи? • Як ви думаєте, чому музеї є осередками наукових досліджень? • Як ви розумієте вислів «багата музейна колекція»? Чому музеї є національним надбанням?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/MIFsmpm* або кодом, прочитайте історичне оповідання про цікаві факти з життя Дмитра Яворницького. Поділіться новими відомостями про видатного дослідника козацтва в загальному колі. Розгляньте репродукцію картини, про яку довідалися. Знайдіть на ній героя, для створення образу якого позував учений.

Досліджуємо

Роздивіться ілюстрації та прочитайте текст. Покажіть на карті країни, у музеях яких зберігаються пам'ятки козацької історії, про які йдеться. Поділіться припущеннями, як ці речі могли опинитися в чужих краях.

У багатьох музеях різних країн Європи зберігаються безцінні пам'ятки козацької історії – гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького. Так, булава українського гетьмана зберігається в Музеї війська польського у Варшаві, прапор – у шведській столиці, місті Стокгольмі. У Національному музеї в Кракові є й такі експонати, як шабля, нагай, кухоль. У Державному історичному музеї в Москві зберігає-

Клейно́ди – відзнаки й символи влади. До козацьких клейнодів належали булава, бунчук, корогва, пірнач, печатка, литаври та ін.

▲ *Булава*

▲ *Прапор*

▲ *Кухоль*

▲ *Нагай*

◀ *Водосвятна чаша*

▲ *Шабля*

▲ *Шапка*

ться водосвятна чаша Хмельницького, а в Національному музеї історії України – шапка, яка, на думку дослідників, могла належати гетьману. Найбільшу цінність з тих пам'яток має гетьманський прапор. Його виявив у кінці 90-х років XX ст. в колекції трофеїв Військового музею у Стокгольмі український історик Юрій Савчук. До Швеції прапор Хмельницького потрапив із Польщі, а в ній, за припущенням дослідників, міг опинитися після Берестецької битви.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/sIFdGXw* або кодом, перегляньте мультфільм про історію Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, розказану від особи його засновниці Варвари Ханенко. Поділіться в загальному колі міркуваннями про те, якими вчинками можна вписати свої імена в історію «золотими літерами».

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Справу збирання, збереження та впорядкування писемних пам'яток покладено на спеціальні установи, які називають *архівами*. З'явилися архіви з виникненням писемності. Тепер власні архіви мають усі установи, організації, нерідко й приватні особи – учені, письменники, громадські діячі.

Витоки архівної справи в Україні сягають часів Русі-України. Як припускають дослідники, перший архів зберігався у скрипторії Софійського собору. Щоправда, документи з нього не вціліли, а відомості про деякі з них дійшли до нашого часу зі свідчень літопису. Осередками нагромадження документів, крім церков та монастирів, були князівські канцелярії та канцелярії міського самоврядування, згодом – гетьманські та полкові канцелярії. Добре впорядкованим у XVIII ст. був архів Запорозької Січі.

Скрипто́рій – майстерня рукописної книги при церквах та монастирях.
Канцеля́рія – відділ у сучасних установах, який працює з документами.
У козацькій державі Генеральна військова канцелярія – уряд.

Для сучасних архівів будують спеціальні приміщення з вузькими вікнами, що не пропускають прямих сонячних променів: від сонячного світла тло й друкарська фарба вигасають, линяють, а папір жовтіє та псується. Вадить документам і забруднене повітря, тому в архівах його очищують за допомогою спеціальних фільтрів. Щоб документи краще зберігалися, їх укладають у щільно закриті коробки й розміщують на полицях – стелажах. У великих архівах загальна довжина стелажів сягає десятків кілометрів. Найцінніші документи перезнімають на плівку: виходять діафільми з дуже маленькими кадриками – мікрофільми. Їх зберігають окремо від документів на випадок, якщо оригінал буде пошкоджено або втрачено. Новітні технології застосовують для оцифровування документів, що дає змогу зберігати їх в електронному вигляді.

▲ *Співробітниця Державного архіву Київської області за роботою*

Сьогодні в Україні розбудовано мережу державних архівів, що нараховує понад 2 тис. установ. У них зберігаються документи про найрізноманітніші сфери життя: архіви спеціалізуються на певних типах документів. У наш час документообіг переводять в електронну форму, тож змінюються й способи збереження документів.

Найбагатшими в Україні є сховища документів Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові. Фонди першого з них нараховують понад 1,3 млн документів. Однією з найбільших архівних установ України є Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Створений він 1921 р. і впродовж історії кілька разів змінював назву. В архіві сьогодні зберігається понад 2 млн справ, які складаються приблизно з 220 млн аркушів документів. Якщо умовно їх розкласти аркуш за аркушем, то отримаємо лінію, що перевищує довжину екватора Землі. Багато фондів цього архіву відкрили після здобуття Україною незалежності.

Документи, які зберігаються в архівах, ретельно досліджують учені різних галузей знань і на основі їхніх свідчень пишуть наукові праці.

Чому від давніх часів документи намагалися впорядковувати та зберігати? • Чому в сучасних державах існує мережа архівів? • Чому архівні матеріали є надзвичайно цінними для істориків?

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«На своєму місці»**. Для цього запишіть на смужках паперу від 5 до 10 слів з теми уроку, які можна пов'язати в речення (наприклад: «музеї, пам'ятки старовини, установи, зберігаються»; «Муза, музей, житло, грецька мова»). По черзі витягайте смужки з капелюха чи кошика й об'єднуйте слова в речення. Щоб грати було цікавіше, до кожного речення ставте уточнювальні запитання.

Чи цікаво вам було працювати на уроці? Оберіть одну з характеристик уроку та, скориставшись уявним мікрофоном, поясніть, що дає вам підстави так його оцінювати: *змістовний, пізнавальний, корисний, повчальний, захопливий, живий.*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/eUB7ilZ* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Скориставшись інтернетом, відвідайте віртуальну екскурсію Музеєм Ханенків. Напишіть короткий відгук про враження від музею для його сторінки в соціальних мережах.

§ 20 Історична пам'ять

Як пов'язані наука історія та історична пам'ять?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Які з них бережуть пам'ять про події з особистого життя окремих людей, а які – зі спільного минулого багатьох? Які події, на вашу думку, стають надбанням пам'яті багатьох людей? Чи можна пам'ятати про події, які відбулися набагато раніше, ніж нам випало жити?

◀ *Святкування дня народження. 2022 р.*

▶ *Сходження на Говерлу. 2019 р.*

▲ *Святкування 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Київ, 2014 р.*

▲ *Учасники з'їзду українських письменників з нагоди 100-річчя виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського. Львів, 1898 р.*

Ознайомтеся з тлумаченням слова «пам'ять». Поміркуйте, у якому значенні це слово вживають у словосполученні «історична пам'ять». Скориставшись схемою, сформулюйте визначення поняття «історична пам'ять».

Пам'ять. 1. Здатність запам'ятовувати, зберігати і відтворювати у свідомості минулі враження. 2. Враження, що зберігаються у свідомості й можуть бути відтворені. 3. Згадка про когось, що-небудь. 4. Здатність розумно мислити, міркувати; свідомість.

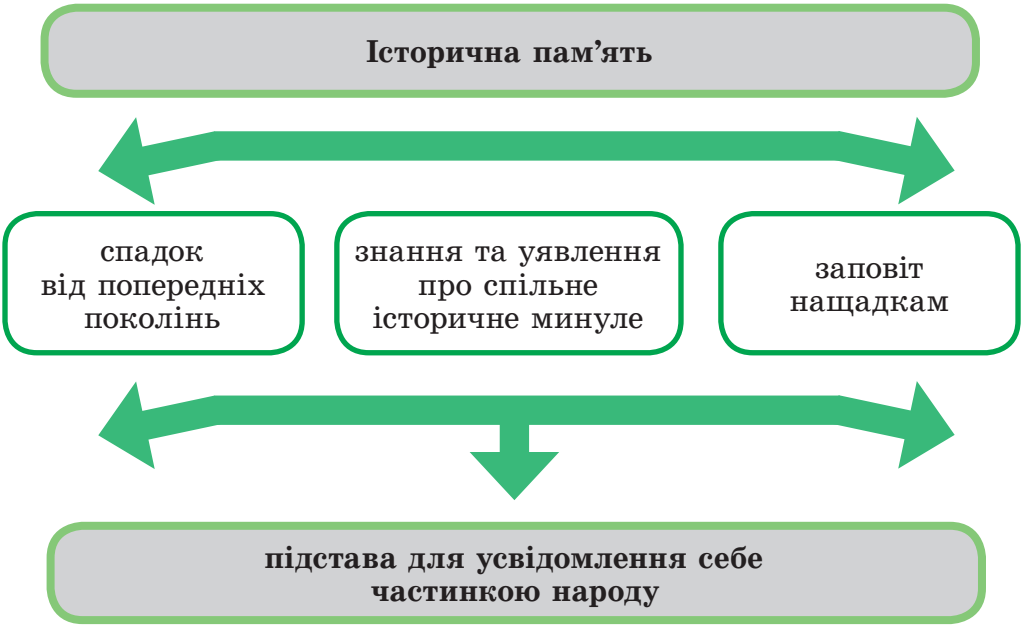

Досліджуємо Прочитайте подані нижче тексти та проаналізуйте їх у малих групах за планом: 1. Який твір процитовано? Він належить до фольклору чи є літературним твором? Хто його автор? 2. Пам'ять про яку історичну епоху (яких історичних діячів чи які події) береже цитований твір? 3. Якою постає зображена у творі історична епоха?

На підставі повідомлень груп, поміркуйте, які свідчення минулого залишають слід в історичній пам'яті народу. Яку роль у збереженні історичної пам'яті відіграє фольклор та літературні твори на історичні теми? Які літературні твори на історичну тематику читали?

Текст 1

Від Богдана до Івана не було гетьмана *(Українське прислів'я)*.

Текст 2

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити:
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти,
Котрі молодії –
у полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана, до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Ґринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!

(Українська народна пісня)

Текст 3

Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

(Уривок з поеми Т. Шевченка «Іван Підкова», 1839 р.)

Дайте відповіді на запитання до тексту.

У XIX ст. на карті світу держави України не було. Українські землі було переділено між двома державами: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина й Південна Україна перебували у складі Російської імперії, а Галичина, Буковина й Закарпаття – Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської) . І хоч у житті цих держав було чимало відмінностей, проте ставлення їхніх володарів до мешканців підкорених земель було майже однаковим: їх не вважали за окремі народи, відмовляли в праві на власну історію та культуру, обмежували вживання рідної мови. Саме в такий час випало жити українському поету Тарасові Шевченку.

1840 р. вийшла друком збірка його віршів під назвою «Кобзар». «Ся маленька книжечка відразу відкрила новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю,

простотою і поетичною грацією вислову» – так визначав її важливість Іван Франко. Проте вірші Шевченка мали не тільки літературне значення.

Перше видання збірки складалося з восьми творів. Після арешту поета в 1847 р. книжку заборонили, але збірка поширювалася в рукописних списках. Вірші з «Кобзаря» вивчали напам'ять, вони ставали народними піснями. Секрет цієї популярності не тільки в мистецькій довершеності віршів, а й у тому, що вони були зрозумілі й близькі українцям, адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо та здобути волю.

Який внесок Тараса Шевченка у збереження історичної пам'яті українського народу? Які слова з наведеного вище уривка з його поеми «Іван Підкова» стосуються історичної пам'яті? Які слова доводять, що поет захоплювався козацькою минувшиною?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/3IFsYeq* або кодом, прочитайте оповідання про Тараса Шевченка. Поділіться в загальному колі новою інформацією про видатного українського поета.

Виконайте завдання до тексту.

Найбільшим лихом 30-х років XX ст. став **Голодомор** (від словосполучення *морити голодом*) – так називають спланований владою голод. Найтяжчими були зима–весна **1932–1933 років**, коли на родючих українських землях від голоду масово помирали люди. Загалом втрати українського народу від голоду становили кілька мільйонів осіб.

Хоч якою очевидною була зумисність голоду тих років, правду про нього влада ретельно приховувала. За часів, коли Україна входила до складу Радянського Союзу, годі було почути хоч слово про найбільшу з несправедливостей, заподіяних нашому народові за всю його історію. Застрашені українці, яким пощастило пережити голод, мовчали про нього, щоб уберегти себе й свої сім'ї. Та забути жахи Голодомору люди не могли.

▲ *Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»*

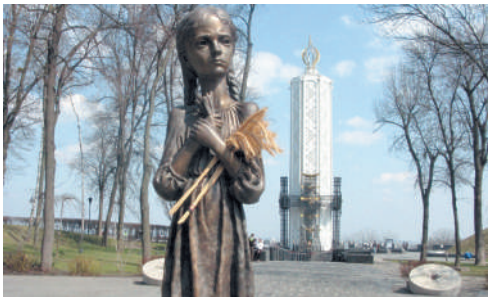

▲ *Скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства»*

Центром вшанування пам'яті мільйонів українців, які загинули під час Голодомору, є Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», розташований на Печерську в Києві. Меморіал почав діяти 2010 р.

Музей складається зі Свічі пам'яті, скульптури дівчинки з колосками в руках «Гірка пам'ять дитинства» на площі «Жорна долі», алеї «Чорні дошки» і Залу пам'яті, де представлено 19 томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Ця книга містить списки жертв *геноциду* – цим словом називають винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами. На початку алеї, біля входу до меморіального комплексу, з обох сторін розміщено скульптури ангелів.

Меморіа́л (від лат. *memoria* – «пам'ять») – місце пам'яті, споруда чи захід на пошану пам'яті про кого-небудь або щось.

У центрі площі вимощено коло, по зовнішній частині якого розташовані кам'яні жорна – жорна історії. У центральній частині площі пам'яті розташована скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства», яка нагадує про трагічну долю найвразливішої категорії жертв Голодомору – дітей. П'ять пшеничних колосків у руках дівчинки символізують сумнозвісний «Закон про п'ять колосків», за яким обвинувачених у розкраданні колгоспного майна селян карали 10-річним ув'язненням або й розстрілювали. Крадіжкою державного майна вважали навіть кілька колосків, що їх зірвала дитина, декілька замерзлих картоплин, знайдених на колгоспному полі.

Центральна частина меморіалу – Свіча пам'яті – є символом незнищенності української пам'яті про пережиту трагедію. Заввишки свіча 30 метрів і орнаментована більшими та меншими скляними хрестами, що символізують душі померлих від голоду.

Із Залу пам'яті відвідувачі виходять на сходи до основного музею меморіалу та до символічних «чорних дощок» – гранітних плит, на яких викарбувані назви населених пунктів, що найбільше постраждали від Голодомору.

Державне вшанування пам'яті жертв Голодомору відбувається в четверту суботу листопада. У цей день о 16-й годині оголошують загальнонаціональну хвилину мовчання. Після цього по всій Україні відбувається акція «Запали свічку», коли всі охочі несуть свічки до пам'ятників жертвам або запалюють свічку у своєму вікні.

Чи може урватися історична пам'ять? Як цьому запобігти? Якій меті слугує Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»?

Сформулюйте кілька настанов про те, як зберегти історичну пам'ять для нащадків.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/lRTqlXO* або кодом, ознайомтеся з офіційним вебсайтом Українського інституту національної пам'яті. Підготуйте коротке повідомлення про діяльність цієї установи, зокрема про її роль у формуванні та культурі історичної пам'яті.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Мова – берегиня»**. Запишіть на окремих картках 5 слів, які стосуються минулого України. Складіть картки до кошика, по черзі тягніть їх та коротко витлумачуйте. Обміркуйте в загальному колі, як мова береже історичну пам'ять народу.

Що вразило вас у матеріалах уроку? Оберіть одне із запитань та, скориставшись уявним мікрофоном, дайте на нього відповідь: 1. Навіщо потрібна історична пам'ять? 2. Чи стосується питання історичної пам'яті особисто вас? 3. Чи можна берегти історичну пам'ять у повсякденні і як це робити?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Що означають вислови *коротка пам'ять, викинути з пам'яті, на дні пам'яті, пам'ять серця, перебирати в пам'яті, врізатися у*

пам'ять, зберігати в пам'яті? Які з них можуть стосуватися історичної пам'яті?

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/vUB7hIM* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Об'єднайтеся в малі групи та виготовте лепбук «Історична пам'ять нашого рідного міста / села». Розподіліть між собою теми, за якими готуватимете інформацію:

1. Місця пам'яті в нашому рідному місті / селі.
2. Історична пам'ять у назвах.
3. Наше рідне місто / село в історичних подіях.
4. Наше рідне місто / село у творах мистецтва.

Оберіть, що саме ви готуватимете в проєкті: добиратимете зображення, складатимете історичну довідку, відшуковуватимете інформацію про цікаві факти, події та людей і укладатимете на її основі короткі повідомлення довідкового характеру.

Історична пам'ять нашого рідного міста / села

Місця пам'яті	Історична пам'ять у назвах	Наше місто / село в історичних подіях	Наше місто / село у творах мистецтва
Зображення	Зображення	Зображення	Зображення
Довідка	Довідка	Довідка	Довідка
Цікаві факти	Цікаві факти	Цікаві факти	Цікаві факти
Люди й долі	Люди й долі	Люди й долі	Люди й долі

Скористайтеся запропонованою структурою лепбуку або запропонуйте свою. Обговоріть свої ідеї з усіма учасниками групи.

§ 21 Міфи в історії. Усна історія

Чому історичне минуле і в наш час нерідко породжує міфи?

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Які відомості про минулі часи надихнули авторів до створення зображеного пам'ятника? Як ці відомості збереглися до сьогодні? Яка роль міфів та легенд у збереженні історичної пам'яті?

▲ *Пам'ятник засновникам Києва – Кию, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либеді*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Ви пам'ятаєте, що за давніх часів пам'ять про минувшину жила в міфах, легендах, переказах, казках, піснях, прислів'ях. Із часом, переходячи з вуст в уста, історичні факти у фольклорних творах «обростали» вигаданими подробицями. Тож завдання істориків – з'ясувати реальний перебіг подій, що не завжди легко, бо такі твори виникали за часів, від яких не лишилося писемних свідчень.

Ви, безперечно, знаєте українську народну казку про Котигорошка. Пам'ятаєте, як Котигорошко здолав змія та врятував свою сестру і братів зі змієвого полону. Згадки про лихого змія є і в інших українських казках. А ще досі живе назва *Змієві вали*, якою називають круті пагорби, які й зараз можна бачити на Київщині. Історики впевнені, що змій з народних казок і Змієві вали пов'язані. Адже пагорби, про які йдеться, є залишками оборонних споруд, які збудували наші предки для захисту своєї землі від степових завойовників. Так образи давніх міфів і легенд знайшли підтвердження в історії.

Псевдонау́ка – те, що видається за науку, але не є такою насправді.

Від фольклорних міфів і легенд, які в художніх образах пояснювали обставини життя за давнини, треба відрізняти ненаукові, або псевдонаукові, теорії, якими намагалися або й намагаються обґрунтувати певну версію історичного минулого. У цьому значенні слово «міф» означає вигадку, неправду, перекручення фактів. Історики прагнуть такі міфи спростовувати, шукаючи аргументи в історичних джерелах.

Про яке значення слова «міф» довідалися? • Поміркуйте, чому фольклорні міфи належать до джерел історії, а псевдонаукові – ні. • З якою метою створюють та поширюють псевдонаукові міфи? • Як історичні знання перешкоджають поширенню псевдонаукових міфів?

Досліджуємо Прочитайте текст. Про який історичний міф довідалися? Коли він виник? Чому історики вважають справою честі спростовувати псевдонаукові міфи?

У сучасному світі виникненню історичних міфів сприяють художня література, кінематограф, засоби масової комунікації. 1932 р. одна американська кіностудія випустила

фільм «Мумія». Задум фільму ґрунтувався на звичаї давніх єгиптян муміфікувати своїх небіжчиків. На його сюжет вплинули міфи початку XX ст., відомі як «прокляття фараона»: світ шокували новини про загадкові смерті під час розкопок гробниці Тутанхамона, які проводив британський археолог Говард Картер у Долині Царів у Єгипті. Серед загиблих був і лорд Карнарвон, який спонсорував експедицію і помер від укусу комара 1923 р.

Засоби масової комунікації – способи та засоби передавання інформації на великі території та для великої кількості людей. До них сьогодні належать інтернет, мобільний зв'язок, газети та журнали, радіо, телебачення.

З моменту відкриття гробниці єгипетського фараона Тутанхамона минуло майже століття, але легенди і міфи, що стосуються цієї археологічної знахідки, не пішли в небуття. Вони живлять фантазію режисерів і надихають до створення нових історій про зловісну істоту, яка прагне помститися людству за спаплюження пам'яті про себе. Утім, ідея воскреслої мумії, наголошують історики, була б цілком неприйнятною для давніх єгиптян, оскільки суперечить їхнім уявленням про звичай муміфікації. Адже муміфікували померлих саме для того, щоб вони знайшли вічний спокій.

Поміркуйте, яку роль у створенні й поширенні псевдонаукових міфів відіграють художня література, кінематограф та публікації в газетах, журналах, інтернеті. Чому інформацію з інтернету треба перевіряти? Поділіться припущеннями, що означає «перевірити інформацію». Сформулюйте кілька правил, як перевірити історичну інформацію.

Виконайте завдання до тексту.

Ви вже знаєте, що за давніх часів дослідження історії було справою поодиноких ентузіастів або наділених повноваженнями придворних книжників. Згодом це стало заняттям професійних істориків, які віднаходили та аналізували різноманітні історичні джерела, обґрунтовуючи ними свої версії минулого. Голоси ж пересічного люду здебільшого лишалися не почутими, хоч історичні події визначали його життя.

Ситуація докорінно змінилася у XX ст., коли історики, аби заповнити прогалини у джерелах, почали застосовувати у своїх дослідженнях усні свідчення. *Усна історія* – це до-

слідження усних розповідей (інтерв'ю) свідків або учасників подій, які фіксують здебільшого на аудіо- чи відеопристроях. Переваги усної історії – величезна кількість свідчень про повсякденне життя, за якими можна простежити перебіг та наслідки історичних подій.

Сучасні історики вважають спогади людей важливими для розуміння епохи, у якій вони жили і яку творили. Особливо цінною усна історія є щодо висвітлення подій, які намагалися приховати, або коли офіційна версія відрізнялася від реальності. Так трапилося, наприклад, коли 1986 р. в Україні сталася аварія на Чорнобильській атомній станції. Керівництво Радянського Союзу, у складі якого тоді перебувала Україна, намагалося применшити її масштаби, і це мало трагічні наслідки. Відтворити деталі катастрофи, що торкнулася мільйонів людей, і з'ясувати міру відповідальності влади стало можливим завдяки свідченням людей, які пережили трагедію.

На минулому уроці ви довідалися про ще одну трагічну сторінку в українській історії – Голодомор. Дізналися також про те, що правду про цей злочин влада ретельно приховувала. Привернути увагу до трагедії допомогла усна історія. Спогади сотень очевидців увійшли до книги «33-й: голод», що вийшла друком 1991 р. – у рік проголошення незалежності України. Сьогодні обставини Голодомору ретельно дослідили українські історики, а держава Україна домагається від світової спільноти визнання Голодомору геноцидом.

Сформулюйте три запитання, що починаються словом «чому», обговоріть запитання та відповіді на них у парах.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/9ldtIoe* або кодом, ознайомтеся з онлайновим ресурсом «Архів усної історії». Поділіться в загальному колі, яким подіям присвячено зібрані свідчення. У чому переваги «Архіву усної історії»?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/aIFsSZv* або кодом, прочитайте оповідання, побудоване на фрагментах свідчень очевидців із книжки «33-й: голод». Поділіться враженнями в загальному колі.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Інтерв'ю»**. Пригадайте одну з подій шкільного життя, яка справила на вас враження. Сформулюйте три запитання про обставини тієї події. За допомогою лічилки обирайте свідків події і ставте їм запитання, фіксуючи подробиці на дошці. Провівши інтерв'ю з усіма, оцініть переваги усної історії.

Укладіть за матеріалами уроку два списки слів (по 5 у кожному): 1) поняття, про які знав / знала; 2) поняття, про які дізнався / дізналася. Скориставшись уявним мікрофоном, доповніть твердження *Раніше я не знав / не знала, що…*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/3UB7nJs* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Візьміть участь у проєкті «Історія іграшок». Розпитайте в батьків чи інших дорослих, якою була їхня улюблена іграшка чи дитяча розвага. На підставі цих розповідей складіть коротке повідомлення, у якому опишіть іграшку чи гру (що це за іграшка, із чого виготовлена, як нею бавилися, які правила гри тощо), укажіть час, коли ці розваги були популярними. Доповніть повідомлення малюнком або фотографією з родинного фотоальбому. Поділіться враженнями про те, чи цікавим було для вас це дослідження. Оформіть у класі тематичну виставку. Що нового довідалися про історію дитячих розваг? Обміняйтеся міркуваннями, яка роль усної історії в дослідженнях повсякденного життя.

§ 22 Історія України в пам'ятках і пам'ятниках

Чому пам'ятки та пам'ятники потребують захисту і в чому він виявляється?

Міркуємо Роздивіться фотографії та прочитайте коментарі до них. Коли було створено книгу, сторінки якої зображено на фото? Пам'ять про яку епоху вона береже? На честь кого споруджено пам'ятник, який бачите на ілюстрації? Що знаєте про цих діячів? Як пов'язані поняття «пам'ятка», «пам'ятник», «пам'ять»?

▲ *Аркуш із заставкою та мініатюра з Остромирового Євангелія. 1056–1057 рр.*

▲ *Пам'ятник Кирилу та Мефодію в Мукачеві*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Однією з найвідоміших пам'яток України княжих часів є Софійський собор у Києві. Собор святої Софії збудовано в часи розквіту держави із центром у Києві. Володарював тоді син Володимира Святославовича князь Ярослав. Він зали-

шився в пам'яті нащадків миролюбним, розважливим і тихим князем, який до книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вдень і вночі, за що й був пошанований іменням *Мудрий*. Про історію храму довідуємося з літопису «Повість минулих літ», де під 1037 р. є запис: *«Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості Божої»*.

Софійський собор був найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого. Споруджену з каменю церкву увінчували 13 бань, оточували з трьох боків два ряди відкритих галерей. Із заходу до собору було прибудовано дві башти з широкими гвинтовими сходами на другий поверх храму. Собор був однією з найбільших будівель свого часу. Загальна ширина храму – 54,6 м, довжина – 41,7 м, заввишки він сягав 28,6 м.

Грандіозні розміри Софійського собору пояснюються тим, що його споруджували як головний храм держави. У ньому мали відбуватися не лише богослужіння, а й найурочистіші державні церемонії: сходження на великокнязівський престол, посвячення в митрополити, проведення церковних соборів, зустрічі чужоземних послів тощо. Собор був осередком літописання, тут створено першу бібліотеку.

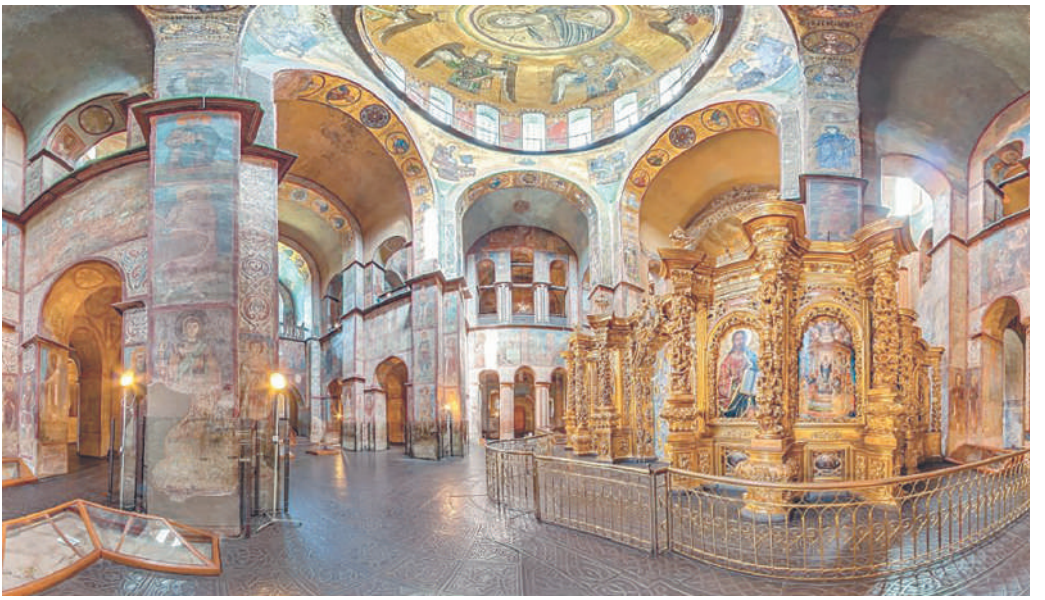

▲ *Внутрішнє опорядження Софійського собору*

Упродовж своєї історії собор пережив кілька пограбувань, пожежі, багаторічні запустіння, ремонти й перебудови. Унаслідок перебудов XVII–XVIII ст. храм змінився ззовні. Над давніми одноярусними галереями надбудували другі поверхи, а галереї перетворили на закриті приміщення. Над собором звели шість нових бань, і їх стало дев'ятнадцять. Баням надали грушоподібної форми. Фасади потинькували й побілили, бані позолотили. Внутрішнє опорядження собору лишилося майже без змін. Саме таким зберігся він донині.

Архітекту́ра (від грецького «будівничий») – мистецтво будівництва споруд.

Софійський собор належить до складу Національного заповідника «Софія Київська». Він є одним з найбільших музейних закладів України. Славетну пам'ятку архітектури внесено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що свідчить про її цінність для всього людства.

Про яку пам'ятку довідалися? • Коли й за чийого князювання її було споруджено? • Які елементи в будівлі найбільше вражають?

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації. Знайдіть 5–7 відмінностей між сучасним виглядом собору та його реконструкцією. • Якими словами можете описати зображену споруду? • Як ви думаєте, яке враження справляв собор на наших предків? • Поміркуйте про те, що повинні були знати й уміти давні будівничі, щоб спорудити Софію Київську. Де вони могли здобути цей досвід? • Розкажіть про Софійський собор як про пам'ятку архітектури, скориставшись порадами.

▲ *Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд та реконструкція вигляду будівлі XI ст.*

Як характеризувати пам'ятку архітектури

- Коли, ким, за яких обставин було збудовано архітектурну пам'ятку?
- Як склалася доля історичної пам'ятки (чи збереглася вона неушкодженою, чи реставрована, чи цілком відновлена; яку роль відігравала пам'ятка в історії (яке її призначення); як охороняється сьогодні)?
- Який вигляд пам'ятки ззовні та всередині?
- Що вразило в пам'ятці найбільше?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Для увічнення пам'яті про видатних людей та важливі події споруджують пам'ятники – скульптурні групи, статуї, бюсти, колони, обеліски тощо. Визначні пам'ятники належать до культурного надбання людства, оскільки є мистецькими творами.

Засобом збереження пам'яті про історичні події чи видатних постатей є меморіальні дошки. Слово «меморіальний» походить від латинського *пам'ятний*. Так називають металеві, мармурові, гранітні плити з написом (інколи із зображенням), які встановлюють на стінах будівель, де жила або працювала знаменита особа або в яких чи біля яких відбувалася важлива подія.

Позначте в тексті слова, про значення яких довідалися. • До яких різновидів належать зображені на малюнку пам'ятники?

Роздивіться ілюстрації. Чи доводилося вам бувати біля цих пам'ятників? Який з них вам найбільше подобається? Чим саме?

- Як ви думаєте, чи може пам'ятник бути пам'яткою? Відповідь обґрунтуйте.

▲ *Пам'ятник князеві Володимиру Святославовичу в Києві. Архітектор О. Тон. Споруджено в 1853 р.*

▲ *Пам'ятник Анні Ярославні в Санлісі (Франція). Скульптори В. і М. Зноби. Споруджено в 2005 р.*

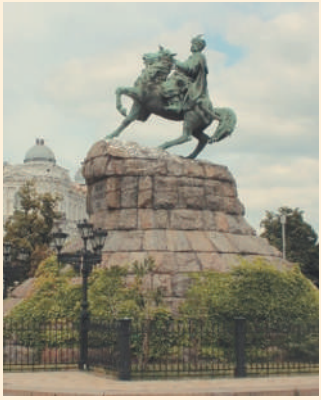

▲ *Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві. Скульптор М. Микешин. Споруджено в 1888 р.*

▲ *Пам'ятник Лесі Українці в Білгороді-Дністровському на Одещині. Скульптор В. Федьків. Споруджено в 2012 р.*

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/eOh6QYM* або кодом, перегляньте відео та поділіться в загальному колі враженнями про внутрішнє опорядження Софійського собору.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/DIFsL5l* або кодом, прочитайте довідку та історичне оповідання про славетну пам'ятку України – Пересопницьке Євангеліє. Порівняйте інформацію текстів із відеосюжетом (щоб переглянути його, перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/BIFdf8E* або кодом) та поділіться враженнями в загальному колі. Яку роль у долі пам'ятки відіграв гетьман Іван Мазепа?

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть вікторину **«Упізнай пам'ятку»**. Погортайте опрацьовані сторінки підручника та, переглянувши ілюстрації, оберіть речове історичне джерело, яке справило на вас найбільше враження. Підготуйте усну характеристику цього джерела 1–2 реченнями, вказавши: 1) про який період історії України свідчить; 2) для чого слугувала ця річ (не називаючи саму пам'ятку); 3) як і коли її було знайдено. Ставте по одному запитанню для кожної команди. Перемогу отримає та команда, яка визначила за коротким описом найбільше речових пам'яток.

Яка інформація на уроці видалася вам найцікавішою? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/XUB7Yez* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Оберіть одну з пам'яток вашого рідного краю. Складіть текст для меморіальної дошки, що інформуватиме гостей вашого міста (села) про цю пам'ятку.

§ 23 Пам'ятки історії рідного краю

У чому виявляється шанобливе ставлення до подій та постатей історії рідного краю?

Міркуємо Роздивіться фотографії. Чи важливо зберегти ці та інші пам'ятки, вік яких обраховують століттями, для майбутніх поколінь? Чому? Як це зробити? Які пам'ятки архітектури та мистецтва є у вашому рідному місті (селі) або районному (обласному) центрі? Чи цікаво вам бувати біля історичних пам'яток?

Дендрологічний парк Софіївка в Умані на Черкащині. Сучасна світлина

Луцький замок. Сучасна світлина

Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Сучасна світлина

Досліджуємо Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання.

Група 1. Готуючись до уроку, ви мали довідатися, чи є у вашому рідному місті (селі) пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з діяльністю історичних постатей. Підготуйте розповідь про таку постать за планом:

1. Ким була історична постать, якій споруджено пам'ятник?
2. Коли жила ця людина?
3. У яких подіях брала участь або з якими подіями пов'язана?
4. Чи вшановують цю історичну постать в інших місцях? Чому?

Група 2. Чи є у вашому рідному місті (селі) пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з історичними подіями? Підготуйте розповідь про ці події за планом:

1. Чим була зумовлена, коли та за яких обставин відбулася подія, якій присвячено пам'ятник? (Якої події стосується пам'ятне місце або споруда, коли відбулася подія, пов'язана з нею, чим вона була спричинена?)
2. Якими були результати та наслідки цієї події для вашого краю?
3. Хто брав участь у цій події з місцевих мешканців? Що відомо про цих людей?
4. Чи вшановують цю подію в інших місцях? Чому?

Група 3. Які легенди, перекази бережуть історичну пам'ять про ваших видатних земляків? Перекажіть одну з легенд у загальному колі. Проаналізуйте її за планом:

1. Яким історичним подіям чи постатям присвячено цю легенду?
2. Як втілене в легенді ставлення до події (постаті)?
3. Навіщо було створено цю легенду?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

В Україні, певно, не знайдеться людини, яка не чула б про чоловічий монастир – Києво-Печерську лавру. Розташований він у Києві на Дніпрових схилах. Заснував його близько 1051 р., як гадають, Антоній Печерський. Спершу монастир розташовувався в печерах – звідси й назва. Зміни в житті монастиря сталися, коли його очолив учень Антонія – Феодосій. Під керівництвом Феодосія розпочалося будівництво

головного храму монастиря – собору Успіння Пресвятої Богородиці, або Успенського. За свідченням джерел, для будівництва було запрошено майстрів з Візантії. Будівельні роботи завершено в 1078 р. Те будівництво започаткувало перетворення монастиря на провідний осередок культурного життя княжої Русі-України. У монастирі переписували книги, створювали літописи, церковні та світські літературні твори, перекладали з інших мов богослужбові книги.

У наступні століття головний монастирський храм зазнавав змін. На початку XVIII ст. його перебудували й по-новому прикрасили: церква, колись скромних розмірів, перетворилася на величну, розкішно оздоблену споруду. У 1941 р. собор зруйновано. Відбудовано впродовж 1999–2000 рр.

Про яку історичну пам'ятку довідалися? • Чим вирізняється доля Успенського собору Києво-Печерського монастиря серед інших пам'яток архітектури?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/VIFs9ZW* або кодом, прочитайте оповідання про роль Києво-Печерського монастиря як осередка літописання та мистецтва княжих часів. Поділіться в загальному колі враженнями про обставини життя видатних особистостей, пов'язаних з монастирем.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/EIFdw3y* або кодом, прочитайте статтю про Кам'янець-Подільську фортецю. Поділіться в загальному колі цікавими подробицями з історії цієї пам'ятки.

Виконайте завдання до тексту.

Багато давніх пам'яток архітектури збереглося в Чернігові – обласному центрі, розташованому на півночі України, у мальовничій долині, де зливаються річки Десна та Стрижень. Місто постало серед предковічних соснових лісів, за однією з легенд з ними пов'язана його назва. Образи цієї легенди надихнули українську поетесу Ліну Костенко:

Черніг страшний, він дуже чорний.
Як звечоріє на Дніпрі,
Черніг сідає в чорний човен і ставить чорні ятері.

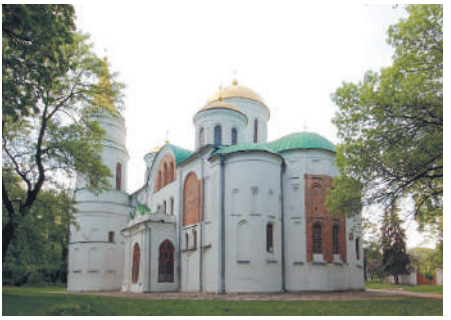

▲ *Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Сучасна світлина*

Колись Чернігів був столицею Чернігівського князівства, славився ремеслами і торгівлею і часто суперничав із самим Києвом. Найбільшого розквіту місто досягло на початку XIII ст., свідченням чого є його величні споруди. До нашого часу в Чернігові збереглося п'ять храмів княжих часів: Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, П'ятницька та Іллінська церкви та Свято-Успенський Єлецький монастир. Свідками далекої минувшини Чернігова є Болдині гори. На їхніх схилах у 1069 р., на зразок печерного монастиря в Києві, чернець Антоній заклав печери (їх називають *Антонієвими*).

Завітайте на сайт Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» та довідайтеся про згадані в тексті пам'ятки. У парах або групах підготуйте коротке повідомлення про одну з них і презентуйте в загальному колі.

ІСТОРИЧНА ГРА Проведіть конкурс емблем для вікторини **«Пам'ятки історії рідного краю»**. Коротко розкажіть про пам'ятку, яка надихнула вас до створення емблеми.

Що нового довідалися про історію свого рідного міста (села) під час уроку? Скориставшись уявним мікрофоном, сформулюйте твердження, яким оцініть свою роботу на уроці: *Я (добре, не дуже добре, погано) знаю історичні пам'ятки рідного краю, тому робота на уроці для мене була (цікавою, корисною, пізнавальною, повчальною).*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/xUB7F85* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Відвідайте на дозвіллі з батьками чи іншими дорослими історичну пам'ятку в рідному місті (селі), зробіть світлину на згадку про цю подію. Разом з однокласниками та однокласницями укладіть фотоальбом «Ми знаємо історичні пам'ятки рідного краю», розмістіть його на сайті школи.

Жива пам'ять
Подорож до Візантії
Українська революція 1917–1921 рр.
24 серпня 1991 р.
КОБЗАР

Розділ 4
РОЗВИТОК ЛЮДСТВА ВПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

§ 24 Поява і розселення людини на Землі. Перші люди на українських теренах

Чому серед учених немає одностайної думки про виникнення життя на нашій планеті та про походження людини?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Якими були найдавніші знаряддя праці? Із чого вони виготовлені? Для чого їх можна було використовувати? Скільки часу пройшло між появою зображених на ілюстраціях пам'яток?

▲ *Ручне рубило, виготовлене близько 1 млн років тому*

▲ *Скребло (2) і гостроконечник крем'яний (3). 40 тис. років тому*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Уся історія людства пов'язана з планетою Земля. Вік нашої планети – понад 4,5 млрд років. Проте тривалий час на Землі не було ознак життя. Коли й унаслідок яких змін воно виникло? Скільки часу триває історія людства? На ці та багато інших запитань люди прагнули знайти відповідь у кожну епоху.

За давніх часів свої уявлення про появу тварин, рослин та й самої людини наші предки втілювали в міфах. Сьогодні дослідники спираються на наукові факти з прадавньої історії людства, але археологічних знахідок від найдавніших часів не так і багато. Ви вже знаєте, що розкопують, відновлюють та систематизують залишки минулих часів археологи. Тлумачення пам'яток минувшини – справа істориків. Учені-антропологи за кістками людей визначають, яку вони мали зовнішність, будову тіла. Тож картину життя за найдавніших часів відновлюють дослідники багатьох галузей знань.

Накопичені факти прадавньої історії людства дають ученим підстави робити припущення, що життя виникло на нашій планеті близько 3,8 млрд років тому з появою істот, які жили в морі. Ці істоти поступово змінювалися, згодом з'явилися рослини та тварини. Серед тварин, які населяли суходіл, були істоти, яких учені називають *приматами*. Близько 40 млн років тому виникли більш високоорганізовані примати – мавпи. Припускають, що саме від них розпочався шлях формування людини.

На підставі тексту сформулюйте запитання до цифрових позначень: 4,5 млрд, 3,8 млрд, 40 млн. Як ці числа пов'язані з появою людини? Виберіть з тексту 5–7 слів, доречних у розповіді про появу людини.

Виконайте завдання до тексту.

Перш ніж з'явилася людина сучасного типу, за припущеннями вчених, пройшло кілька мільйонів років. Пралюдьми вважають істот, яких називають *австралопітеками, людиною вмілою, пітекантропами, неандертальцями*. Ці назви – умовні. Вони пов'язані або з визначальними ознаками пралюдей певного типу, або з місцем, де було виявлено їхні рештки. Зауважте, що рештки пралюдей, яких співвідносять з переліченими назвами, належать до різного часу. Це дає підстави припускати, що одні істоти змінювали інших.

На території України знайдено сліди життєдіяльності істот, яких історики називають *пітекантропами* – це стоянка біля села Королево на Закарпатті. Тут археологи виявили унікальні знахідки: численні кам'яні знаряддя праці – оббиті гальки, ручні рубила, гостроконечники, скребла, вістря рогатин, ножі, вік яких сягає 1 млн років.

Після пітекантропів жили істоти, яких називають *неандертальцями* (від назви долини Неандерталь у Німеччині, де вперше було виявлено рештки цих пралюдей). Неандертальці мали кремезну, міцну статуру, вони були спритними й витривалими, адже головне їхнє заняття – полювання.

Життєдіяльність пітекантропів та неандертальців уважають передісторією людства. Початок історії пов'язують з появою *людини розумної* (латинською мовою – *гомо сапієнс*). В Африці виявлено рештки людей сучасного типу, вік яких перевищує 100 тис. років. Звідти, як уважають учені, перші люди розселилися на інші континенти. Зокрема, у Європі «людина розумна» з'явилася 40–35 тис. років тому. Уперше її рештки виявили в місцевості Кро-Маньйон (Франція). Звідси походить наукова назва *кроманьйонська людина*, або *кроманьйонець*.

Кроманьйонці мали, порівняно з неандертальцями, тендітнішу статуру й меншу фізичну силу, але більший об'єм мозку. Обличчя кроманьйонців були вже більш подібними до облич сучасних людей.

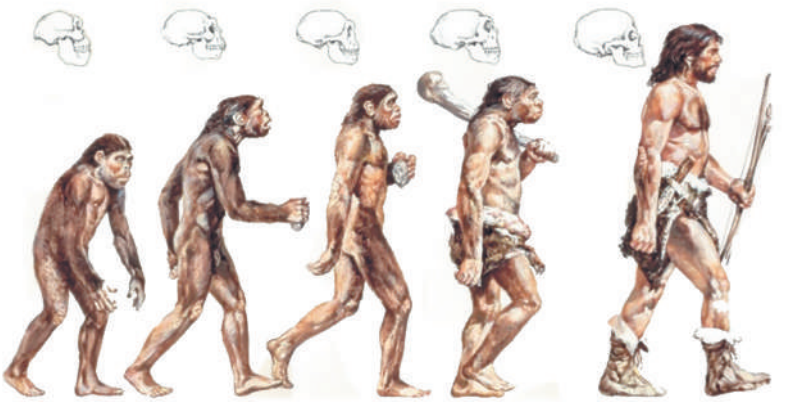

«Людина розумна» користувалася скребачками для оброблення шкіри, різцями для роботи з кісткою, вістрями списів різного розміру, ножами тощо. Кроманьйонці виготов-

ляли багато знарядь з кісток тварин. Це голки, шила, наконечники списів, гарпуни, а також різноманітні прикраси. За тих часів з'явилися вироби, у яких поєднано різні матеріали: камінь і дерево, камінь і кістку, кістку й дерево.

Порівняйте зовнішність істот, зображених на схемі с. 138. Які відмінності одразу впадають в око? Чому, прагнучи вибудувати ланцюжок предків людини, учені порівнюють не тільки об'єм мозку, а й будову черепа (надбрівні дуги, нижню щелепу) та руки (протиставлення великого пальця іншим)? Як ви думаєте, чи мали людиноподібні істоти дар мови? Кого називають «людиною розумною»?

Досліджуємо Попрацюйте з історичною картою. Знайдіть території, де було виявлено рештки людиноподібних істот та сліди їхньої життєдіяльності. Який висновок можна зробити про розселення пралюдей на земній кулі? Де було знайдено стоянки пітекантропів, неандертальців та кроманьйонців у Європі, зокрема в Україні?

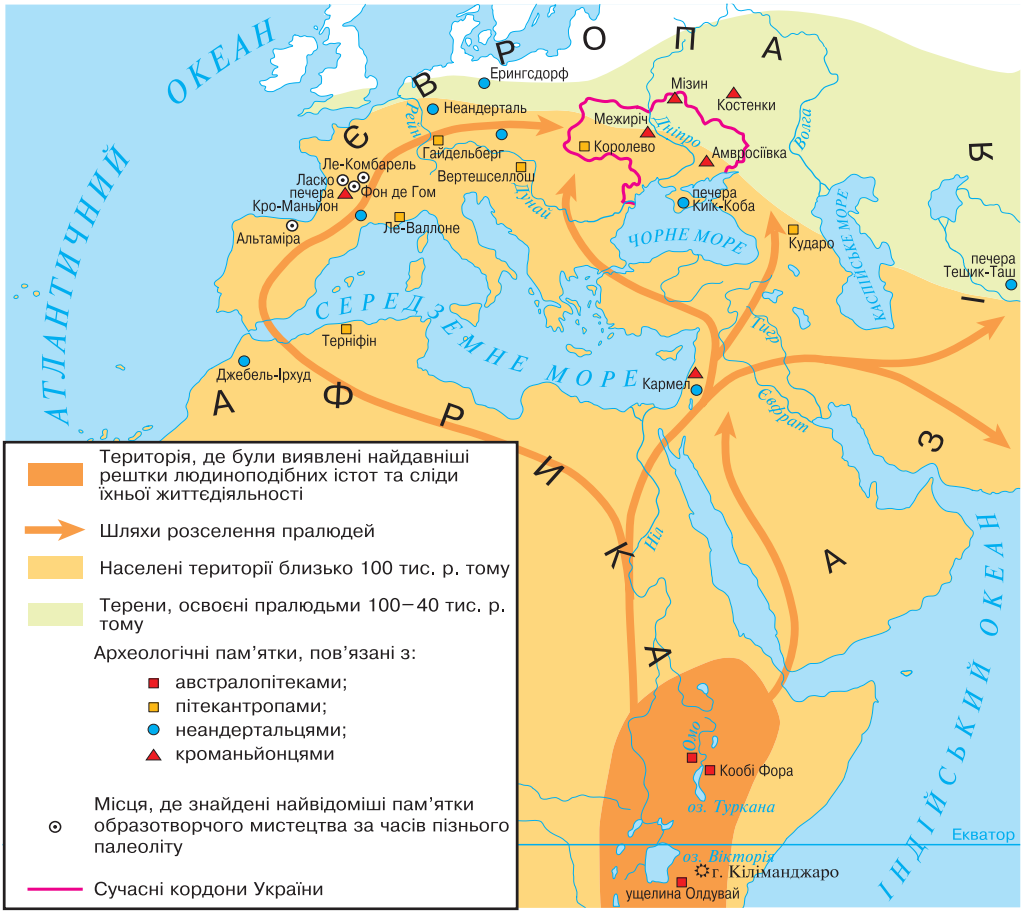

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/aOkI8BU* або кодом, прочитайте статтю про нові археологічні знахідки, пов'язані з історією перших людей. Підготуйте коротке повідомлення для класу.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/QOkOwba* або кодом, прочитайте статтю про предків людини. Поділіться в загальному колі новою інформацією про археологічні знахідки, які проливають світло на проблему появи й розвитку людини, поясніть назви, якими послуговуються вчені у зв'язку із цим.

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Експертна думка»**. За матеріалами параграфа сформулюйте запитання про те, що видалося вам найцікавішим, запишіть його на окремому аркушику. Зберіть усі запитання в кошик або капелюх. За допомогою лічилки оберіть експерта, який буде відповідати на запитання. Змінюйте гравця щоразу, коли попередній вагається з відповіддю.

Чи цікаво вам було працювати на уроці? Що вразило? На які запитання отримали відповідь? Які поки що лишилися без відповіді?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Найдавніші часи образно називають «дитинством людства». Обґрунтуйте або спростуйте доречність такого вислову.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/IUB7Vtf* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

За матеріалами параграфа складіть хронологічну задачу у формі загадки про предків людини (крім хронологічних даних, використовуйте інформацію про зовнішній вигляд, уміння цих істот, місця знахідок їхніх решток). Запропонуйте розв'язати її в загальному колі.

§ 25 Історія людства та України від давнини до сучасності

Чому для виокремлення історичних епох беруть до уваги факти з життя людей у різних куточках світу?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Оберіть по дві пам'ятки, що стосуються тієї самої історичної епохи. Пригадайте, що називають історичними періодами. Про яку історичну епоху довідалися на попередньому уроці?

1. Шолом вікінга. Початок X ст. 2. Сторінка з праці Леонардо да Вінчі. 1505 р. 3. Мініатюра з Пересопницького Євангелія. 1556–1561 рр. 4. Гарпуни, голка та леза ножів. 20–18 тис. років тому. 5. Печатка Ярослава Мудрого з його зображенням. XI ст.

6. Скіфський гребінь. Близько 2400 років тому. 7. Намисто із черепашок. 15 тис. років тому. 8. Давньогрецький посуд. Близько 2400 років тому. 9. Перший комп'ютер Apple. 1976 р. 10. Український літак Ан-225 «Мрія». 1988 р.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Як ви вже знаєте, культурно-історична епоха, або період, – це великий проміжок часу, у який життя людей мало певні особливості, що відрізняли його від умов життя в інший історичний час. Поділ на історичні періоди називають *періодизацією*. Виокремити в історії людства певні періоди стало можливим завдяки праці кількох поколінь учених з різних куточків світу, які зібрали й дослідили багато фактів про життя в минулому.

Ознайомлюючись із лінією часу, яка допомагає уявити плин історичного часу, ви довідалися, що в історії європейських народів виокремлюють кілька періодів, а саме: первісність, античність, середні віки, новий і новітній часи. Залежно від своїх наукових інтересів, історики можуть досліджувати минуле окремої країни, приміром історію України, або й розвиток людства в цілому – всесвітню історію.

Утім, цей поділ є умовним, адже від найдавніших часів і до сьогодні історичні події переплетені. Наприклад, за первісної доби через сучасні українські землі пролягали шляхи розселення пралюдей. В українському Причорномор'ї було засновано багато античних міст-держав. Про князя Ярослава Мудрого, за часів правління якого постав Софійський собор у Києві, говорять як про «тестя Європи». Цей володар через шлюби своїх дітей установив тісні відносини Русі-України з багатьма європейськими державами. Одна з дочок Ярослава стала дружиною французького короля. Тож періоди історії України збігаються з історичними епохами всесвітньої історії, адже так чи інакше одні події впливали на інші або відбувалися в той самий час. Увиразнити цей зв'язок допомагають *синхронізовані хронологічні таблиці*.

Які періоди виокремлюють в історії людства? • Чому періодизація історії стала можливою завдяки праці кількох поколінь істориків з різних куточків світу? • Про які факти, що підтверджують взаємозв'язок подій у минулому, довідалися? Наведіть приклад такого зв'язку із сучасного життя.

Досліджуємо Проаналізуйте синхронізовану хронологічну таблицю. Скориставшися матеріалами параграфа 13, коротко схарактеризуйте історичні періоди за планом: 1) яку назву має період; 2) які його хронологічні межі; 3) які події з тих, що вам відомі, відбувалися в кожен період у Європі та в Україні. Помір-

куйте, чому виокремлення історичних епох є способом упорядкування історичного часу.

Історичний період	Події у Європі	Події в Україні
Первісність	Розселення пралюдей (знахідки в гроті Валлоне, що у Франції; близько 1 млн років тому)	Розселення пралюдей (стоянка в с. Королево на Закарпатті; близько 1 млн років тому)
Античність	Становлення міст-держав у Давній Греції (VIII–VI ст. до н. е.)	Заснування міст-держав у Північному Причорномор'ї (VII–V ст. до н. е.)
Середні віки	Заснування Священної Римської імперії (962 р.)	Правління княгині Ольги на Русі-Україні (945–964 рр.)
Новий час	Англійська революція (1640–1660 рр.)	Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)
Новітній час	Перша світова війна (1914–1918 рр.)	Українська революція (1917–1921 рр.)

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Між первісністю та іншими історичними періодами є багато відмінностей. Чи не найпомітніша серед них така: первісна доба лишилася для нас безіменною. Це тому, що за того часу люди ще не знали писемності. З появою писемності історичні події стали уособлюватися з конкретними людьми. Таких людей, як ви знаєте, називають *історичними постатями* (особистостями, діячами). Наприклад, виникнення та піднесення й розквіт Русі-України пов'язують з іменами володарів-князів, про яких на попередніх уроках були згадки (про Кия, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого). З періоду козацької історії ви довідалися, наприклад, про гетьмана Богдана Хмельницького. Іншим визначним діячем козацької історії був Іван Мазепа, який гетьманував понад 20 років, приділяв велику увагу розвиткові української культури та освіти. Історичними по-

Персóна (з латини – *роль, особа*) – особа, людина як окрема особистість.

▲ *Портрет Б. Хмельницького з гравюри В. Гондіуса. XVII ст.*

статями є і видатні українські історики – пригадайте їхні імена. Нині розвивається окрема галузь наукових знань, яку називають *персонологія*.

Обставини життя історичних постатей, їхню роль у перебігові історичних подій учені, як і будь-що в історії, з'ясовують на підставі історичних джерел. Непростим питанням є, наприклад, реконструкція зовнішності видатних діячів минулого, адже за давнини не було фотографій. Для прикладу розгляньте гравюру гданського майстра Гондіуса. На думку дослідників, саме цей портрет найбільш правдиво передає зовнішність Богдана Хмельницького, бо він узгоджується з інформацією з інших джерел. Від тих часів збереглося, зокрема, свідчення венеційського дипломата Альберто Віміни, який описував Богдана Хмельницького так: *«Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поводженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...».*

Чому історія первісності є безіменною? • Кого називають історичними постатями? • Назвіть історичні постаті в історії України, про які були згадки на попередніх уроках. • Порівняйте словесний портрет Богдана Хмельницького та портрет на гравюрі. Які риси вдачі гетьмана, що на них наголошував посол Віміна, втілено в гравюрі?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/8OkOiyi* або кодом, прочитайте історичні оповідання про часи, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського. Поділіться в загальному колі інформацією про історичні постаті, про які йдеться в оповіданнях. До якого історичного періоду належать описані події? Як ці події, що відбувалися на українських землях, пов'язані з життям на інших європейських теренах? Які архітектурні пам'ятки є свідками описаних подій?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/PYkQrtG* або кодом, ознайомтеся із сайтом, присвяченим українському гетьману Іванові Мазепі. Поділіться в загальному колі фактами, які свідчать про шанобливе ставлення сучасників до гетьмана. Що допомагає берегти пам'ять про видатних діячів історії?

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Асоціації»**. Оберіть кілька історичних постатей, про які довідалися на попередніх уроках. Пригадайте, що знаєте про кожну, узагальнивши відомості у формі асоціативного куща (з яким історичним періодом пов'язане життя, з якими подіями, з якою державою чи народом).

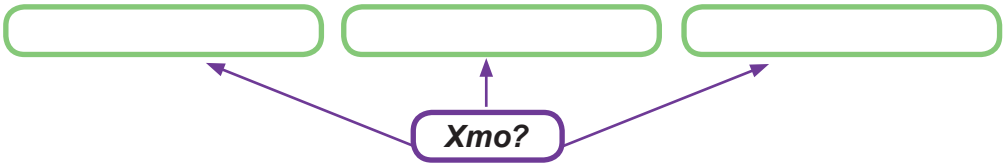

Чи цікаво вам було працювати на уроці? Оцініть оплесками теми, які зацікавили вас найбільше: 1) проблема періодизації історії; 2) історія України в контексті світових подій; 3) визначні історичні постаті.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Доберіть до кожного періоду історії України імена кількох історичних постатей з тих, про які були згадки на уроках у 5 класі.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/MUB78kK* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, розгляньте меморіальні дошки, присвячені видатним історичним постатям української історії. Підготуйте текст для такої дошки про одного з видатних українських істориків, про яких довідалися на попередніх уроках.

§ 26 Людина і довкілля протягом історії

Як історичні знання обґрунтовують ідею збереження безпечного довкілля?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Чи подобаються вам зображені краєвиди? На підставі коментарів з'ясуйте, де зроблено фотографії. (Знайдіть і покажіть на карті області, де розташовані ці місцини.) Що означає слово «заповідник», ужите в текстівках до ілюстрацій? Чому унікальні куточки природи потребують захисту?

◀ *Краєвид заповідника «Медобори» (Тернопільська область)*

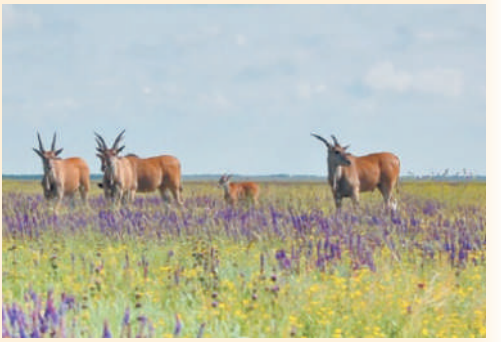

▲ *Мешканці заповідника «Асканія-Нова» (Херсонська область)*

◀ *Краєвиди заповідника «Ґорґани» (Івано-Франківська та Закарпатська області)*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Чи знаєте ви, що серед пам'яток, за якими Україну знають у світі, є не тільки цінні археологічні знахідки, стародавні книги чи величні замки? Візитівка нашої держави – це й дивовижна природа, оспівана у віршах та майстерно відтворена в живописі. Упродовж історії ставлення людей до природи змінювалося. Це виявлялося не тільки в тому, що люди глибше пізнавали природу, дедалі ширше використовуючи її для своїх потреб, а й у тому, що внаслідок діяльності людини природа змінювалася.

Життя українців упродовж століть було пов'язане з природою. Основним їхнім заняттям споконвіку було землеробство та тваринництво. З давніх часів в Україні вирощували ячмінь, овес, просо, згодом – жито і пшеницю. З городини знали ріпу, капусту, редьку, огірки, буряк, моркву, горох, цибулю й часник. Такі популярні зараз овочі, як картопля, помідори, кабачки й баклажани, почали вирощувати значно пізніше. В українських садках здавна плекали яблуні, вишні та сливи. З тварин від давніх часів розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, овець. Помічниками в господарстві були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, давні українці не нехтували мисливством і рибальством, знали бджільництво. Життя спиралося на звичаї і традиції, які визначали і ставлення до довкілля. Промовистими, наприклад, є такі українські прислів'я: *Поле бачить, а ліс чує; Хто полю годить, тому жито родить.*

Від середини XIX ст. життя почало швидко змінюватися. Ви вже знаєте, що саме на той час припадає бурхливий розвиток науки. З'явилося багато винаходів та технологій, які вможливили будівництво великих підприємств – заводів, фабрик, залізниць, портів, електростанцій тощо. Це позитивно впливало на розвиток людства: пожвавилася торгівля, розбудовувалися міста, поліпшилися умови побуту, люди навчилися долати небезпечні хвороби. Але водночас активна діяльність негативно впливала на довкілля, бо супроводжувалася втручанням у природу: вирубували ліси, виснажували ґрунти.

Люди для своїх потреб навчилися висушувати болота, змінювати русла річок або споруджали величезні водосховища, що затоплювали великі площі земель. Прагнення

▲ *Краєвид місцевості на місці села Бакота на Хмельниччині, затопленого під час будівництва Дністровської ГЕС*

більших врожаїв спонукало застосовувати хімічні добрива, через які гинули дикі рослини, птахи та тварини. Великі підприємства забруднювали повітря та воду. Тоді люди почали бити на сполох. Першими про загрозливі наслідки руйнівного впливу людини на природу замислилися вчені. Приміром, учений-природознавець Володимир Вернадський, який очолив створену 1918 р. Українську академію наук, висунув ідею про єдність людини і природи. На цій ідеї в наш час ґрунтуються різноманітні природоохоронні ініціативи. Науку про взаємовідносини живих істот та навколишнього середовища називають *екологією*.

Застереженням проти безвідповідального ставлення людей до природи є екологічні катастрофи, які завдають непоправної шкоди довкіллю, призводять до загибелі і хвороб людей. Найбільша екологічна катастрофа в Україні – аварія на Чорнобильській атомній станції, яка сталася 26 квітня 1986 р. Унаслідок аварії 30-кілометрова зона навколо станції стала непридатною для проживання людей – довелося переселити цілі міста й села.

Що з тексту довідалися про господарську діяльність українців упродовж історії? • Чому розвиток людства негативно позначився на природі? • Що таке екологія? Про які природоохоронні заходи знаєте? • Про якого історичного діяча довідалися? Чим він уславився?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Важливим етапом у розвитку людства історики вважають появу міст. Щоправда, міста не завжди були такими, як сьогодні. Нині в містах зосереджено найбільші багатства, інтелектуальні ресурси, вони є центрами розвитку науки і технологій. Якщо на початку XX ст. у світі налічувалося 360 великих міст (із населенням понад 100 тис. мешканців), у яких проживало тільки 5 % насе-

Ресу́рси – запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби; засоби, можливості.

лення планети, то наприкінці 80-х років XX ст. таких міст було вже 2,5 тис., а кількість їхніх мешканців загалом склала четверту частину населення Землі. На сучасному етапі темпи зростання міського населення ще вищі: у 90-х роках минулого століття в містах мешкало вже 45 % населення Землі. Зростання старих і появу нових міст, а також збільшення чисельності міського населення називають *урбанізацією* (від латинського слова *міський*).

Серед великих міст виокремлюють так звані мільйонники – міста з населенням понад 1 млн мешканців. Ці міста називають *мегаполісами*. На початку XX ст. таких міст було лише 10, а тепер їх понад 200. В Україні мегаполісами є міста Київ, Харків, Одеса, Дніпро.

У містах в Україні мешкає майже 70 % населення. Щороку журналісти за низкою критеріїв визначають найкомфортніше для життя українське місто. Серед лідерів списку Івано-Франківськ, Чернівці, Львів. Щоб визначити переможців з-поміж міст, експерти беруть до уваги інформацію про медичне обслуговування населення, забезпеченість міст дитячими закладами, школами, рівномірність розташування закладів торгівлі й побуту, можливості працевлаштування та рівень заробітної плати, безпечність екології.

Чому розвиток людства сьогодні визначають міста? Як розвиток міст впливає на природу ? • Чому для оцінки умов життя в місті беруть до уваги стан довкілля в ньому?

Досліджуємо Роздивіться малюнки та поміркуйте, як зберегти природу в умовах урбанізації. До кожного малюнка сформулюйте поради, як належить чинити в зображених ситуаціях, щоб природа зазнавала меншої шкоди.

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/iOkOfQ9* або кодом, довідайтеся про установи, які створюють для збереження природного розмаїття. Поділіться інформацією в загальному колі.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/COkOlnU* або кодом, прочитайте статтю та оповідання про парк Софіївка. Поділіться враженнями в загальному колі.

ІСТОРИЧНА ГРА

Розгадайте ребус. Поясніть, як ви розумієте цей вислів. Як ви думаєте, чому істориків цікавлять зміни природи?

Що в матеріалах уроку видалося найцікавішим? Яку думку, з обговорюваних на уроці, вважаєте такою, що цілком суголосна вашим власним? З якою думкою посперечалися б?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Укладіть перелік з 5–7 нових слів і понять, витлумачте їх *(усно)*.

Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/UUB5eh9* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Відвідайте віртуальну екскурсію парком Софіївка, перейшовши за кодом або посиланням *https://cutt.ly/DYw5ZXw*. Поділіться враженнями у відгуку для сторінки парку в соціальних мережах.

§ 27 Людина в суспільстві

Чому місце людини в суспільстві для різних історичних періодів визначають по-різному?

Міркуємо Роздивіться реконструкцію трипільського поселення. Що привертає увагу в його забудові? Поміркуйте, що вплинуло на виникнення таких поселень.

▲ *Художня реконструкція трипільського поселення*

▲ *Реконструкція трипільського житла в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура»*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Ви вже знаєте, що людське життя від найдавніших часів було пов'язане з природою. Щоб вижити, людям доводилося долати природні небезпеки, а це вимагало спільних зусиль. Тож люди мусили об'єднуватися, налагоджувати життя в гурті. Першим таким гуртом, як припускають, було *первісне людське стадо*. Згодом, з розвитком знань і вмінь, набуттям людьми досвіду співжиття, формувалися нові спільноти –

родові громади. Це були групи з 25–40 родичів, які проживали разом і спільно розпоряджалися здобиччю та майном. Достеменно невідомо, за якими правилами жили найдавніші людські спільноти. Учені припускають, що їхніми спільними справами були полювання, рибальство, піклування про дітей, приготування їжі тощо. Керували общинами досвідчені члени роду – старійшини.

Із часом, удосконалюючи знаряддя праці, люди навчилися обробляти землю, а приручивши тварин, – займатися скотарством. Життя людей змінювалося: складнішими ставали відносини всередині громади, деякі сім'ї почали жити й господарювати окремо. На одній території сусідили сім'ї, які могли бути або й не бути родичами. Так виникли *територіальні (сусідські) громади*. Саме тоді, на думку вчених, для окремої людини зростає значення її сім'ї. Прикметно, що назви спорідненості та свояцтва *(батько, матір, брат, син, дочка, сестра та ін.)* належать до найдавніших у кожній мові і є спорідненими для різних сучасних мов.

Хоча людей і поєднувало життя в громаді, із часом між ними виникала майнова нерівність. Люди почали ворогувати за землі, пасовиська, корисні копалини. Задля захисту своїх володінь громади поступово гуртувалися в *племена*, а ті, своєю чергою, за спільністю мови, території та способу життя об'єднувалися в *племінні союзи*. Плем'я мало свій центр – укріплене поселення, де проводили збори, на яких погоджували важливі питання життя племені, жили старійшини та вождь, наділені владою. Згодом такі центри ставали укріпленими поселеннями – городищами, а ті з часом перетворилися на міста. Подальше зміцнення племінних союзів привело до появи *держави*.

Держа́ва – форма організації суспільства (людських спільнот) на певній території, визначеній кордонами, має сформовану владу (апарат управління) і керується одним правом (тобто обов'язковими для всіх правилами поведінки).

Рівень розвитку людського суспільства, за якого постають міста, винаходять писемність, з'являється держава, в історії називають *цивілізацією*.

Чому шлях від первісних громад до появи держави має характер припущення? На підставі тексту розкажіть про історію понять «рід», «сім'я», «держава».

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Слово «суспільство» означає «спільнота людей». Ми живемо серед людей, тобто в суспільстві. Це виявляється у взаєминах з іншими людьми. З одними людьми ми пов'язані родиною, з іншими – спільними справами (наприклад, навчанням у школі, заняттями спортом, спільними інтересами). З багатьма людьми ми пов'язані місцем проживання (місто чи село, певний регіон), належністю до одного народу. Тож наші взаємини ґрунтуються на зв'язках, які пов'язують нас з іншими членами суспільства. Як ви знаєте з уроків етики, ці взаємини мають ґрунтуватися на повазі до кожної особистості, до її індивідуальності. Спільноти, учасниками яких є знайомі одне одному люди, які безпосередньо спілкуються, називають *малими групами*. Малою групою є, наприклад, сім'я або шкільний клас. Водночас кожна людина належить і до більших спільнот, об'єднаних за певною ознакою, – приміром, за віком, місцем проживання, професією тощо. Такі групи називають *великими*. Особливості життя соціальних груп у різні історичні періоди досліджують історики.

Особи́стість – конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки тощо.
Індивідуа́льність – це те, що є в кожному з нас особливого, неповторного.

Тож суспільство на певній території існує як сукупність малих і великих груп, члени яких пов'язані між собою численними зв'язками. На певному етапі розвитку людського суспільства виникає держава як спосіб організації суспільного життя.

Держави не були однаковими впродовж історії. Проте за всім розмаїттям простежуються риси, за якими їх можна порівнювати. Держави, найвища влада в яких належить верховному правителю – королю, князеві, хану, цареві, називають *монархіями*. Володар-монарх отримує і передає владу у спадок. По-іншому облаштовані держави, які називають *республіками*, – у них народ обирає найповноважніших осіб на певний час. На підставі можливостей людей впливати на формування влади одні держави називають *демократіями* (від грецького слова «народовладдя»), а інші – *деспотіями* (з грецької «господар дому»).

Що таке суспільство? У чому виявляється належність людини до суспільства? На підставі яких ознак ми пов'язані з іншими людьми у суспільстві? Наведіть приклади малих і великих соціальних груп.

Оберіть одну з картин та складіть за нею розповідь, використовуючи слова *родина, рід, громада, суспільство, держава*. Що довідалися з творів митця про суспільство XVI ст.? Які деталі дають підстави для висновку, що воно відрізнялося від сучасного?

▲ *Дитячі ігри. Художник П. Брейгель Старший. 1560 р.*

▲ *Селянське весілля. Художник П. Брейгель Старший. 1567 р.*

Досліджуємо

Обговоріть у парах, членами яких груп ви є. Наведіть приклади малих та великих груп, до яких ви належите. Укладіть схему «Мої соціальні зв'язки», вписавши над стрілочками групи. Порівняйте свою схему зі схемами інших дітей у класі. Що означає вислів «розвивати соціальні зв'язки»?

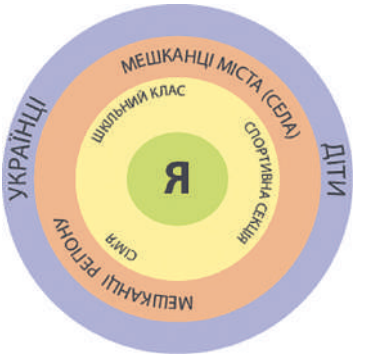

Історію роду, родинні зв'язки між членами сім'ї схематично показують у родинному, або генеалогічному, дереві. Щоб створити родинне дерево, потрібно довідатися про найближчих родичів своїх батьків (як звати їхніх батьків, братів та сестер, роки їхнього життя чи дати народження, імена їхніх дітей та ін.). Добре мати фотографії цих родичів.

Генеалогія (від грецького слова «родовід») – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження та родинні зв'язки людей, історію окремих сімей.

Скориставшись поданим зразком, намалюйте родинне дерево в зошиті та спробуйте заповнити віконечка (якщо якоїсь інформації вам бракує, завершіть роботу вдома, розпитавши дорослих).

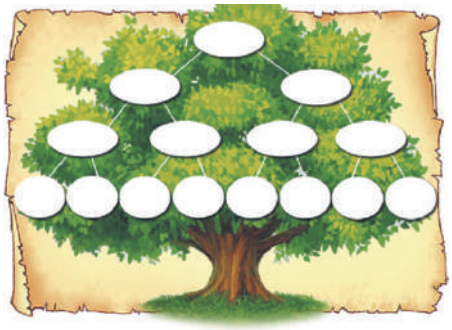

ІСТОРИЧНА ГРА

Розгадайте ребус. Позмагайтеся, яка з команд складе впродовж 2 хв із зашифрованим словом більше речень.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/jOOzPAr* або кодом, прочитайте листи Лесі Українки до рідних. Поділіться в загальному колі враженнями про взаємини в родині видатної української поетеси.

Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення.
На сьогоднішньому уроці я довідався / довідалася… навчився / навчилася… замислився / замислилася про…

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/nUB5ojx* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Завершіть укладати родинне дерево. Напишіть розповідь про те, що довідалися про історію своєї родини, виклавши відомості в есе «Цікаві факти про мою родину» (порадьтеся зі своїми близькими з приводу такої інформації, адже оприлюднювати її можна лише за згодою).

§ 28 Народи, які проживають на теренах України

На підставі яких ознак люди вважають себе належними до певного народу?

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Про що свідчить наявність пам'яток різних народів на теренах України? Про які давні й сучасні народи, чия історія пов'язана з українською землею, довідалися на уроках історії?

Ханський палац у Бахчисараї. 1532–1764 рр. Головний корпус палацу

Будівля, зображена на ілюстрації, була родовою резиденцією династії правителів Кримського ханства – держави, що існувала на більшій частині Кримського півострова та степових теренах Північного Причорномор'я в XV–XVIII ст.

Вірменський собор у Львові

Вірменський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці у Львові збудовано в XIV ст. Протягом своєї історії собор був громадським і релігійним центром вірменської громади в місті. Вулиця, на якій розташовано пам'ятку, має назву *Вірменська* і є історичною, вказуючи на давність проживання вірмен у Львові.

Виконайте завдання до тексту.

Розповідаючи про народи в минулому та сьогодні, дослідники послуговуються поняттями «народ», «етнос» («етнічний»), «нація» («національний», «національність»). Інколи вони вживаються як синоніми: наприклад, національна меншина – етнічна меншина, народ – етнос. Слово «народ» є загальновживаним і має кілька значень. У матеріалах уроку воно означає спільноту людей, яка сформувалася в процесі історичного розвитку, проживає на певній території, має свою мову, культуру, історичну пам'ять. Проте вживають його і для називання всього населення певної країни. Ви вже знаєте, що населення будь-якої країни може складатися з представників різних народів. Щоб уникнути плутанини, дослідники послуговуються словом з вужчим значенням – «етнос». Це слово збігається зі словом «народ» у першому значенні і є науковим терміном. Наприклад, науку, що досліджує народні звичаї та традиції, називають *етнографією*, а музеї, де зберігаються предмети народного побуту, *етнографічними*.

Слово «нація» вживають до народів у новітній час, які згуртувалися навколо ідеї створення або відновлення власної держави, домагаються справедливого врядування.

На підставі тексту з'ясуйте відмінності в значеннях слів, про які йдеться в матеріалах уроку. Поясніть, що означають виділені слова в поданих назвах (за потреби скористайтеся словником): ***Національна*** *премія України імені Тараса Шевченка; українська* ***народна*** *казка «Пан Коцький»;* ***етнічні*** *землі України.*

Досліджуємо Опрацюйте «хмаринку» слів. Поясніть, як ви розумієте поняття «народ». Чому якості, за якими характеризують народ, подібні до тих, якими оцінюють людину? До якого поняття, опрацьованого на попередньому уроці, слово «народ» є найближчим – *родина, громада, держава, суспільство*?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

▲ *Діти різних рас*

Народи, як і люди, народжуються та зростають, мають близьких і далеких родичів. Найширше коло спорідненості – це *раси*. Традиційно виокремлюють три великі раси: європеоїдну, негроїдну і монголоїдну. Для представників однієї раси спільними є низка ознак, серед яких, зокрема, колір шкіри, очей, волосся тощо.

Близькість народів простежується і в мові: усі народи світу вчені умовно поділяють на сім'ї. Український народ належить до індоєвропейської сім'ї народів, а українська мова – до індоєвропейських мов. Різні індоєвропейські народи – це, так би мовити, далекі родичі. Споріднені народи у межах сім'ї (близькі за походженням та мовою) об'єднані в групи. Українці належать до групи слов'янських народів. Слов'янами також є поляки, чехи, словаки, білоруси, росіяни, серби, хорвати, македонці, болгари, словенці. У сучасній Україні мешкає багато представників слов'янських народів. Наприклад, на півдні України є численні болгарські громади, а на заході нашої держави – польські.

Українська земля за різних часів ставала рідною для багатьох народів. Колись, наприклад, прийшли і запанували в степах на кілька століть скіфи. А північне узбережжя Чорного моря стало другою батьківщиною для давніх греків, які закладали тут свої міста-держави. Найвідоміші з них – Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), Ольвія (біля сучасного с. Парутина Миколаївської області), Пантикапей (на місці нинішньої Керчі), Керкінітида (сучасна Євпаторія), Херсонес (в околицях сучасного Севастополя).

Народи, які живуть на певній території споконвіку, називають *корінними*. Українці – корінний народ в Україні. Крім українців, статус корінного народу в нашій державі мають кримські татари, караїми та кримчаки. Їхня рідна земля – Кримський півострів.

Представників інших народів, які живуть на українських теренах, зберігаючи свою мову та культуру, називають

національними, або *етнічними*, *меншинами*. Найчисельнішими серед них є росіяни, поляки, білоруси, угорці, румуни, євреї, болгари, вірмени, греки.

У сучасних умовах зв'язки між народами стають жвавішими, люди їдуть в інші краї для навчання і роботи, часто оселяючись на новому місці назавжди. Тож населення кожної країни, і Україна – не виняток, стає строкатішим.

Якими поняттями послуговуються вчені для характеристики народів? Які з цих понять є для вас новими, а про які чули раніше? Як можна пояснити той факт, що найчисельнішими в Україні є національні меншини представників народів сусідніх держав?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/SOkOnwa* або кодом, прочитайте оповідання, з якого довідаєтеся про життя давніх греків на узбережжі Чорного моря. Що споріднює це оповідання з казкою? Які його деталі ґрунтуються на історичних фактах?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/6OkORqC* або кодом, прочитайте статтю про історію вбрання представників різних груп українського суспільства в різні історичні періоди. Поділіться тим, що зацікавило найбільше, у загальному колі.

ІСТОРИЧНА ГРА

За матеріалами уроку складіть кросворд, присвячений історії та сьогоденню народів, які проживають в Україні.

Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення:
Після сьогоднішнього уроку я можу пояснити… Поки що лишилося не зрозумілим…

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/HUB5xMD* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Довідайтеся про страву національної кухні одного з народів, представники якого живуть в Україні. Проілюструйте рецепт цієї страви малюнками. Підготуйте в класі виставку «Смачне розмаїття».

§ 29 Права та обов'язки людини впродовж історії

Чому дотримання Конституції України всіма громадянами – найважливіша умова процвітання держави?

Міркуємо Роздивіться картину Петра Андрусева. Як ви думаєте, за якої доби відбулася зображена подія? Звідки художник дізнався про одяг, взуття, головні убори, меблі та інші побутові предмети, а також зброю, прикраси тієї епохи? На чому ґрунтуються уявлення художника про поведінку і ролі учасників події, якій він присвятив картину? Чи всі групи тогочасного населення зображено? Як ви думаєте, чому?

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Уявлення, на основі яких виникали правила поведінки людей, змінювалися впродовж історії. Археологічні знахідки

свідчать, що виявляти турботу одне про одного люди почали дуже давно. Попри суворі умови життя, вони доглядали хворих та піклувалися про дітей, вшановували померлих. Такі вчинки свідчать про зародження **моралі**. Поняття «мораль» витлумачують як сукупність правил поведінки в ставленні людей одне до одного.

Найдавніші моральні правила стосувалися взаємин дорослих і дітей, старших та молодших, чоловіків та жінок. Люди оцінювали відносини та вчинки інших з погляду добра і зла, справедливості та несправедливості, милосердя та жорстокості. Тож добро, справедливість, милосердя, чесність та довіра є *моральними цінностями*.

Зрозуміло, такі уявлення існували задовго до часів, коли виникло й стало вживаним слово «мораль». З попередніх уроків ви можете пригадати чимало фактів, які свідчать про відмінне від сучасного розуміння належної поведінки. За давнини людей нерідко змушували дотримуватися певних правил. Наприклад, забороняли вдаватися до якихось дій під страхом смерті або вигнання. Такі заборони називають *табу*. Правила поведінки та уявлення про те, як людям належить ставитися одне до одного (що дозволено, а що заборонено), передавалися з покоління в покоління у звичаях. Із часом звичай ставав правовою нормою.

До певного часу люди створили стільки правил, що виникла потреба їх письмово зафіксувати. Найдавнішою пам'яткою права на українських землях, яка регулювала відносини між населенням Русі-України, є «Руська правда» («правда» означає закон).

Сучасні закони найвищою цінністю визначають людське життя. Вони ґрунтуються на таких цінностях, як свобода, рівність, справедливість.

Що довідалися про історію правил, які регулюють взаємини між людьми? • Що називають мораллю? • Як зберігали моральний досвід за давнини? • Як пов'язані мораль і закони? • Чому моральні настанови змінювалися? • Про яку пам'ятку нашої історії довідалися?

Досліджуємо Роздивіться фрагменти зображень історичних пам'яток на с. 162. На підставі зображень зробіть висновок про заняття людей. Звідки люди за давніх часів знали, як їм належало чинити в тих або тих ситуаціях? Як ви думаєте, чи мають життєві правила свою історію?

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/0ZeuFmv* або кодом, прочитайте уривки з джерел та, обравши один з текстів, проаналізуйте за планом: 1. Чому з'явилися викладені в джерелі приписи? 2. Про які правила тогочасної моралі можна зробити висновок? 3. Чи є в джерелі норми, що відповідають сучасній моралі? Поділіться в загальному колі історичними фактами, які доводять розвиток моральних уявлень упродовж історії.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ

Був звичайний літній ранок. Заклопотані городяни поспішали у своїх щоденних справах.

– А що таке конституція? – запитала дівчинка і ще раз вимовила складне слово, кумедно розтягуючи склади: конс-ти-ту-ція.

У вагоні метро то тут, то там шурхотіли газети. Тримав газету й добродій у капелюсі, що сидів поряд. Саме в ній дівчинка прочитала незнайоме слово.

Добродій у капелюсі подивився на дівчинку й відповів:

– Слово «конституція» прийшло до нас із латинської мови. У перекладі воно означає *устрій*. Конституція держави – це її основний закон, який встановлює права та обов'язки громадян.

– А хто такі громадяни? – поцікавилася дівчинка.

– Ми всі.

– І я?

– І ти.

– І я маю права та обов'язки?

– Аякже, – усміхнувся добродій. – Ти ходиш до школи?

– Так, – відповіла дівчинка.

– Отож ти користуєшся своїм правом на освіту.

– І про це йдеться в конституції?

– І про це теж.

– А які права мають мої тато й мама?

– Найбільша цінність кожної людини – її життя. За конституцією, ніхто не може бути позбавлений права на життя. Тож держава повинна захищати життя своїх громадян. Кожен має право на недоторканність житла, на таємницю листування, телефонних розмов. Не можна втручатися в особисте життя людини, перешкоджати їй відвідувати церкву, подорожувати, висловлювати власну думку. Все це – особисті права громадян України. А ще конституція проголошує право брати участь в управлінні державою: обирати й бути обраним на державні посади, бути членом будь-якої партії, об'єднання, організовувати збори, мітинги, демонстрації. Проте така діяльність не повинна загрожувати життю інших людей. Кожна людина має право на працю й відпочинок, на житло й охорону здоров'я, на безпечне для життя довкілля...

– Хто ж має дбати про те, щоб не порушувалися всі ці людські права?

– Звісна річ – держава.

– Держава? – перепитала дівчинка, пригадуючи, що це слово їй доводилося чути часто.

– Саме так, держава. Та не думай, що вона – то якийсь казковий всемогутній чаклун. Адже держава – це насамперед громадяни, які живуть за певними законами. Ось ці закони й визначає конституція.

– Я знаю, – мовила дівчинка, – що ми живемо в державі Україна. Є в нас свій Прапор, Герб, Гімн.

– Прапор, Герб і Гімн – це символи держави, за якими пізнають її у світі. Символи держави також закріплюються конституцією. Конституція визначає й державну мову. У нас це – українська.

– А хто керує нашою державою, теж визначає конституція?

– Так. За Конституцією України, главою держави є Президент. Закони ухвалює Верховна Рада України – вищий законодавчий орган. Втілює закони в життя Уряд України,

або Кабінет Міністрів. Уряд України відповідальний перед Президентом та підзвітний Верховній Раді, керується Конституцією України та іншими законами нашої держави.

Поїзд метро долав станцію за станцією. «Майдан Незалежності» – почулося радіооголошення.

– Україна здобула незалежність у 1991 р., та тільки 28 червня 1996 р. наша держава отримала свою Конституцію. Майже добу тривало засідання Верховної Ради, під час якого народні депутати обговорювали й схвалювали статті Конституції України, отож право українського народу жити у своїй державі закріплене законом. «В своїй хаті – своя правда...» – писав Тарас Шевченко про заповітну мрію українців.

Ніколи не згасала ця мрія... Волелюбні козаки, що йшли в бій за непідлеглість, віру й мову, легендарні гетьмани, які обороняли права й вольності козацькі, письменники й поети, які боролися за українську мову, натхненні будівничі, що зводили українські міста. Січові стрільці, які віддавали за Україну свої молоді життя, діячі Української Народної Республіки, українці, яких доля закинула на чужину, мільйони селян, які пізнали голод на своїй родючій землі, несхитні вояки УПА, митці, вчені, майстри й майстрині...

Що довідалися про обставини ухвалення Основного Закону України? • Що визначає цей документ? • Які права людини закріплено в конституції?

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Жива мить»**. Позмагайтеся, хто з вас добере якомога більше слів, що передають емоції, відчуття, настрої зображених на фото людей. Як ви розумієте вислови *обстоювати права*, *боронити права*?

ПІЗНАЙКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/iOkPxQR* або кодом, перегляньте відео. Поділіться в загальному колі цікавими фактами про «Загальну декларацію прав людини».

Скориставшись уявним мікрофоном, запропонуйте короткий коментар до уроку, використовуючи слова *гідність*, *рівність*, *свобода*, *справедливість*. Які слова можна додати до переліку понять уроку?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/7UB5ZMV* або кодом та виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Погортавши сторінки підручника, знайдіть фотодокументи, які свідчать про умови життя дітей у різний час. Які літературні твори на цю тему читали? Підготуйте повідомлення про те, як колись жили діти.

§ 30 Світогляд, наукові знання та художня культура впродовж історії

Що впливає на формування світогляду людини?

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію на с. 166 та прочитайте коментар до неї. Як художник передав свої відчуття з приводу історичної події – проголошення незалежності України в 1991 р.? Чи можна твердити, що, працюючи над картиною, художник спирався на історичні знання та свої уявлення про історичну долю українського народу? На підставі чого зробили цей висновок?

▲ *Пробудження. Художник І. Марчук. 1992 р.*

«У 1991 році, уже кілька років перебуваючи в Нью-Йорку, Іван Марчук з натхненням приймає звістку про розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності його рідної України. На високому емоційному піднесенні він створює картину "Пробудження"» *(Із книжки Алли Шоріної «Український геній Марчук: Історії»).*

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Уявлення людини про світ і її місце в ньому називають *світоглядом*. Світогляд притаманний як окремій людині, так і спільноті, суспільству загалом. Зрозуміло, що в різні історичні періоди він не був однаковим: між тим, як уявляла світ первісна людина, і тим, як уявляємо його сьогодні, – істотні відмінності.

Історично сформувалося кілька типів світогляду – залежно від того, на основі чого складається загальна картина світобачення і світовідчуття. Найдавнішим уважають міфологічний світогляд. Його втіленням є міфи. У міфах багатьох народів, наприклад, є згадка про яйце, з якого утворився Всесвіт. Зв'язок з образом світового яйця дослідники вбачають у золотому яєчку з української народної казки «Курочка Ряба».

За релігійного світогляду уявлення про світ вибудовуються на підставі віри в богів чи одного бога. Наприклад, за уявленнями давніх греків, світ створили боги, кожен з яких

відповідав за певну його частину: морем опікувався Посейдон, підземним царством – Аїд, лісами та полюванням – Артеміда, землями та рільництвом – Деметра тощо.

Релі́гія (від латинського *побожність*) – віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, у їхнє панування над світом; те, що сприймають на віру, чому поклоняються.

Віру в багатьох богів називають *багатобожжям*, або *язичництвом*. Язичниками були і давні слов'яни. Верховним божеством вони вважали бога сонця Дажбога. Могутнім богом уважали також і бога неба – Сварога. Особливу шану мав бог грому – Перун – творець і володар небесного вогню. Запалений весною з очищувального освяченого багаття вогонь розносили по всіх хатах. Сім'я мала берегти його цілий рік, бо він був запорукою добробуту. Давні слов'яни обожнювали також землю, а богиню землі називали Мокош. Її вважали матір'ю-заступницею і годувальницею. Над ворітьми кожного двору висів оберіг з рогами вола, що був утіленням божества достатку і покровителя худоби – Велеса. Поклонялися слов'яни також вітру – Стрибогу, місяцю – Хорсу та багатьом іншим силам природи.

Пізніше з'явилися релігії, які ґрунтувалися на вірі в єдиного Бога – творця світу і людини. Сьогодні найбільше вірян мають три віровчення: християнство, іслам і буддизм. Їх називають *світовими*, бо вони поширені в різних країнах світу і мають від мільярда до сотні мільйонів прихильників. Світогляд, який заперечує будь-які надприродні істоти, називають *атеїстичним* (слово *атеїзм* – з грецької означає «заперечення Бога»).

В основі наукового світогляду – закономірні зв'язки між явищами, які можна підтвердити експериментами, обґрунтувати законами. Зародження і розвиток науки сягає давніх часів. Наприклад, багато законів математики і фізики відкрили давньогрецькі математики – славнозвісну теорему Піфагора, закон Архімеда тощо. Зародження історії, як ви знаєте, теж пов'язують із Давньою Грецією.

Мистецький світогляд спирається на художні образи. Про особливості сприйняття й осмислення світу в художніх образах свідчать, наприклад, твори живопису або художньої літератури.

Хоч різні типи світогляду формувалися і ставали панівними в різні історичні періоди, усі вони існують і досі, маючи, утім, різну вагу в загальній картині уявлень про світ.

Як світогляд пов'язаний зі світосприйняттям, світовідчуттям, світорозумінням? • Які типи світогляду сформувалися історично? • Виберіть з тексту по 3 слова для кожного типу світогляду, якими можна його схарактеризувати. • Як ви думаєте, який світогляд є панівним на сучасному етапі розвитку людства?

Обміркуйте, що сприяє формуванню світогляду в сучасному світі. • Поділіться припущеннями, як світогляд формувався за давнини. • Чому в різні історичні періоди панівними були різні типи світогляду? • Чому жоден з типів світогляду не зник, ставши фактом минулого? Заповніть у зошиті таблицю.

Історичні типи світогляду

Назва	Характерні риси	Приклад

Досліджуємо Укладіть перелік слів, пов'язаних із пошуком інформації в інтернеті. Як інтернет сприяє формуванню світогляду людини? Чи йдеться лише про науковий світогляд? Чому інформацію з інтернету потрібно перевіряти? Сформулюйте кілька правил, яких треба дотримуватися, шукаючи інформацію в інтернеті.

Дайте відповіді на запитання до тексту.

Поширенню наукового світогляду сприяє освіта. Неабияку роль у цьому відіграють школи та університети. Один з найстаріших вищих навчальних закладів України – Львівський національний університет імені Івана Франка. Його історія починається 1661 р. Щоправда, тоді цілком утілити план розбудови університету не змогли. Із чотирьох факультетів, традиційних для всіх європейських університетів, у Львові діяли лише два. Усі чотири факультети – філософський, юридичний, богословський та медичний – почали діяти від 1784 р. Ви вже знаєте, що першу кафедру історії України, відкриту у Львівському університеті в 1894 р., очолив Михайло Грушевський.

Від початку XIX ст. у тій частині України, яка перебувала під владою Російської імперії, вищих навчальних закладів не було: Києво-Могилянську академію імперський уряд перетворив на Київську духовну академію – заклад, де навчали майбутніх священників.

▲ *Центральний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка (сучасна світлина). Над входом латиною викарбувано гасло: «Освічені громадяни – окраса Батьківщини»*

Перший університет було засновано в 1805 р. у Харкові – зусиллями просвітника, ученого, винахідника Василя Каразіна та інших громадських діячів. Нині Харківський університет носить ім'я свого засновника.

У 1834 р. було засновано Київський університет імені святого Володимира (зараз – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Його першим ректором був видатний учений Михайло Максимóвич.

Університети були не тільки осередками розвитку освіти й науки, а й острівцями вільнодумства й свободолюбства. Найкращі викладачі разом зі своїми студентами були активними учасниками суспільного життя України. Наприклад, навколо Харківського університету від часів його заснування гуртувалися найпрогресивніші діячі української культури, учасники громадських рухів. Саме в Харкові почали виходити журнали «Український вісник», «Український журнал». Ось чому Харків називають колискою національного відродження XIX ст.

Сьогодні в Україні вищу освіту надають сотні навчальних закладів: університетів, академій, інститутів, консерваторій. Основною освітньою ланкою в нашій державі є школи, діє чимало гімназій та ліцеїв. Українська молодь має змогу навчатися фахів у професійно-технічних училищах та технікумах і коледжах. Сьогодні освітня галузь в Україні переживає період реформування, щоб надавати сучасні та якісні знання.

Яку роль відіграє освіта у формуванні наукового світогляду? Коли в Україні з'явилися університети? • Які університети на українських теренах мають найдавнішу історію? • Що дізналися про розвиток шкільної освіти за давніх часів на перших уроках історії в 5 класі?

Роздивіться фотографії. Чи доводилося вам бувати в столиці України поблизу Червоного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка? Як ви гадаєте, чому відвідування цього місця передбачено екскурсійними програмами для гостей Києва? Які деталі засвідчують, що фото зроблено в різні періоди історії України? Чи думали ви вже про те, де б хотіли здобувати вищу освіту? Яка діяльність і які професії вам цікаві?

▲ *Київський університет імені Тараса Шевченка на фото початку XX ст. (1) та на сучасній світлині (2)*

ІСТОРИЧНА ГРА

Проведіть гру **«Мистецький аукціон»**. Для цього погортайте сторінки підручника, щоб пригадати якомога більше творів живопису, архітектури, скульптури, створених у різні часи в різних країнах. Пригадайте також свої улюблені літературні твори та кінофільми. По черзі від кожної групи називайте по одному творові мистецтва (якщо учасник чи учасниця гри розгубилися, команда втрачає хід). Виграє та команда, яка назве більше творів мистецтва. Грати буде цікавіше, якщо називатимете мистецькі пам'ятки за темами, часом створення або країнами.

ЧИТАЙЛИКАМ

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/FOkOZHr* або кодом, прочитайте оповідання про видатну українську поетесу Лесю Українку. Що було для Лесі Українки джерелом наснаги й творчості? На прикладі твору Лесі Українки, про який довідалися з оповідання, поділіться в загальному колі міркуваннями, як різні типи світогляду пов'язані між собою.

Скориставшись уявним мікрофоном, поясніть одним реченням, як ви розумієте вислів *розширювати світогляд*.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Перейдіть за посиланням *https://cutt.ly/cUB52WX* або кодом, виконайте завдання онлайн, щоб перевірити, як засвоїли матеріал параграфа. За потреби поверніться до тих його частин, які варто опрацювати ретельніше.

Перейшовши за посиланням *https://cutt.ly/HOkPP9F* або кодом, перегляньте мультфільм про життя і творчість української художниці Марії Примаченко. Який образ із картин мисткині справив на вас найбільше враження? Спробуйте відтворити цей образ у власному малюнкові. Підготуйте в класі виставку малюнків «Дивовижний світ Марії Примаченко: мальована казка».

▲ *Дивосвіт Марії Примаченко*

Шляхами історії

СТАРТ

ПЕРВІСНА ДОБА

Де в Україні знайдено пам’ятки, пов’язані з життям пралюдей? Скільки років тому їх було створено?

Якими спільнотами жили люди за часів, коли було створено зображену пам’ятку?

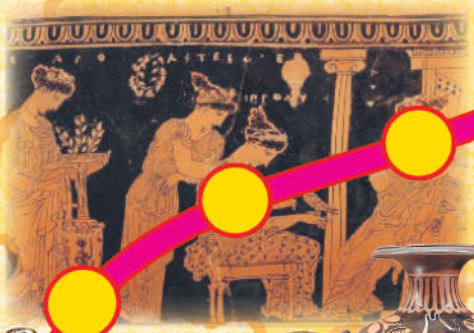

АНТИЧНІСТЬ

Як зображена пам’ятка пов’язує Північне Причорномор’я та Давню Грецію?

Де і коли жили скіфи?

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Кого з київських князів називають «тестем Європи»?

З історією якого корінного народу України пов'язана зображена пам'ятка?

НОВИЙ ЧАС

Як за легендою виникло місто Київ? Коли це сталося?

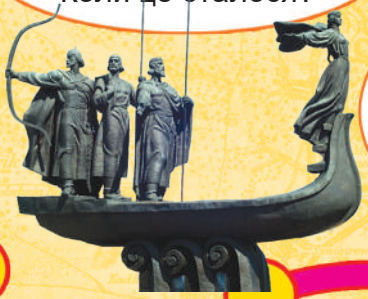

У який період історії України випало жити зображеному діячеві?

У якому столітті в Києві з'явилася ця будівля? Чи змінилося її призначення?

Де розташовані зображені місцини? Що між ними подібного і чим вони відрізняються?

ФІНІШ

Коли було проголошено незалежність України? Коли ухвалено Конституцію України? Скільки років минуло від кожної із цих подій до сьогодення?

НОВІТНЯ ДОБА

До якої малої спільноти, відомої віддавна, належить кожна людина?

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Археографія – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає писемні історичні джерела.

Археологічна культура – комплекс археологічних пам'яток, які поширені на певній території в межах певного історичного часу та подібні між собою за низкою ознак.

Археологія – наука про минуле, яка досліджує рештки матеріальних пам'яток на підставі розкопок. Слово «археологія» походить від грецьких слів: *архео* – стародавній і *логос* – слово, учення.

Атеїзм – світогляд, який заперечує існування Бога.

Атлас – збірник географічних або історичних карт.

Демократія – політичний режим, коли влада в державі належить народу.

Держава – форма організації суспільства (людських спільнот) на певній території, визначеній кордонами, яка має сформовану владу (апарат управління) і керується одним правом (тобто обов'язковими для всіх правилами поведінки).

Деспотія – державне правління або держава, правитель якої має необмежену владу.

Ера – система літочислення, а також початок літочислення, пов'язаний з якою-небудь історичною або легендарною подією. Його уживають і як синонім до слова «період».

Етнографія (від грецького *етнос* – плем'я, народ; *графо* – пишу) – наука, яка досліджує культуру і побут народів, їхнє походження та розселення.

Етнос (від грецького *етнос* – плем'я, народ) – спільнота, яка усвідомлює свою єдність та відмінність від інших, і має спільну мову, культуру та звичаї.

Закон – правовий акт, який має найвищу юридичну силу і обов'язковий для дотримання.

Історична карта – зменшені зображення земної поверхні, її частин або окремих країн світу, на яких позначають ті або ті події минулого.

Історична пам'ять – отримані у спадок від попередніх поколінь або через освіту знання та уявлення про спільне історичне минуле, на підставі яких людина усвідомлює себе частинкою народу.

Історичне джерело – рештки минулого, предмети життєдіяльності людини, за якими вивчають життя в попередні часи. З-поміж історичних джерел вирізняють речові, писемні, зображальні та усні.

Історичний час – хронологічна послідовність життя людини у минулому.

Історія – наука про минуле людства.
Календар – спосіб лічення днів у році.
Легенда карти – умовні позначення і пояснення до неї.
Літочислення – лічба років від певної події.
Міф, або **міт** (з грецької *оповідь*, *розповідь*), – стародавня народна оповідь про явища природи, легендарні історичні події, а також фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот.
Міфологія – сукупність міфів якого-небудь народу.
Монархія – державне правління, за якого найвища влада належить одній особі – монарху (королю, князеві, хану, цареві, імператору) і передається у спадок.
Мораль – сукупність правил поведінки в ставленні людей одне до одного.
Народ – спільнота, яка сформувалася в процесі історичного розвитку, проживає на певній території, має однакову мову, культуру.
Нація (з латинської *natio* – рід, плем'я) – спільнота, яка усвідомлює свою історичну і культурну єдність і має спільне політичне майбутнє у власній національній державі.
Раса – велика група людей, які мають спільне походження і спільні фізичні особливості (будову тіла, колір шкіри, очей, волосся), які вони набули в процесі історичного розвитку під впливом природних і соціальних умов.
Релігія (від латинського *побожність*) – віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, у їхнє панування над світом; те, що сприймають на віру, чому поклоняються.
Республіка – державне правління, коли найвища влада належить народу, а органи державної влади обирають на певний час.
Рік – одиниця літочислення, проміжок часу, близький до періоду обертання Землі навколо Сонця.
Спеціальні історичні дисципліни – наукові дисципліни, які допомагають історичній науці досліджувати та розуміти минуле. До найбільших дисциплін належать геральдика, генеалогія, нумізматика, топоніміка, сфрагістика, історична картографія, археографія, палеографія, боністика тощо.
Століття – сто років.
Табу – заборона.
Тисячоліття – тисяча років.
Фольклор – усна народна творчість (міфи, казки, перекази, легенди, пісні, загадки, прислів'я та приказки). Слово «фольклор» походить від англ. *folk-lore*, що в перекладі означає «народна мудрість», «народні знання».
Хронологія – історична дисципліна, що вивчає способи обчислення часу.

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович
ГИРИЧ Ігор Борисович
ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*

Редактор *Наталка Пазюра*
Обкладинка, художнє оформлення *Світлани Железняк*
Комп'ютерна верстка *Світлани Лобунець, Людмили Ємець*
Коректор *Інна Борік*

У підручнику використано ілюстративний матеріал з відкритих джерел інтернету, зокрема сайтів vecteezy.com, depositphotos.com. Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права.

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .
Тираж пр. Вид. № .
Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ